

ДРУГИ ДЕО

X Ка националним временима и новом добу

После Јосифа II кратко време је владао цар и краљ Леополд II (1790–92). Он је морао да учвршћује своју власт, јер су сталези у Угарској већ покушавали да ступе у преговоре и доведу на мађарски престо другог краља, будући да се ни Јосиф II није крунисао Светом круном (круном светог Иштвана, коју је чак пренео из Пеште у Беч и тек пред смрт вратио). Зато је Леополд II затражио од пруског краља Виљема Фридриха II да не подстиче мађарске великаше на отцепљење. А како би учврстио и јужну границу, споразумео се с Турцима, па им је чак вратио и Београд, који је гроф Лаудон заузео 1789. године.

Покрет буђења националне свести код Мађара после смрти Јосифа II био је подстакнут и германизацијом коју је цар спроводио. Таква тежња деловала је и на друге народе у Угарској. Хрвати су се бунили против увођења мађарског језика као званичног и административног, и тражили да и даље остане латински. Јављају се озбиљни знаци политичког и националног буђења и код других народа (Срби, Словаци, Румуни), најпре око питања језика, а потом следи развој националне културе, аутономија...

Тек што је ступио на престо, цар Фрања I (1792–1835) већ се нашао у рату с Француском, где је тутњала револуција и приближавала се фази диктатуре и терора јакобинаца, што већ није могло да изазива симпатије ни на другим странама. Организација „мађарских јакобинаца” јесте покушај одвајања Угарске од Аустрије, према идејама француске револуције, али је и одговор двора био драстичан, јер су организатору, опату Мартиновићу – иначе сумњива личност, био је, накнадно се утврдило, конфидент, радио је најпре за двор, – као и још петорици његових истомишљеника, одрубене главе. Као изразита последица заустављања промена јесте увођење строге цензуре.

Ратови с Наполеоном донели су велику корист Угарској, јер на њеној територији није било ратних операција, она се наша у позадини као лиферант за огромне потребе велике војске. Храном, одећом и осталим потребама тре-

бало је снабдети армију, ницале су фабрике штофова, отварањем рудници и фабрике металних производа. У таквој конјунктури угарска властела је извукла велику корист; чак и они који раније нису могли да подижу велелепне замкове, сада су били у прилици да обнове своје курије и изградбе породичне каштеле. Истина, ускоро ће доћи и до девалвације папирног новца, што ће посебно погодити оне који су највише искористили ратне лифериције.

Током ратних операција и угарске пешадијске и хусарске регименте нашле су се на европским ратиштима и на тај начин су и Мађари имали прилике да се упознају с развијенијим Западом (било је ангажовано око 150.000 војника и официра). Чак и млади гроф Иштван Сечењи, као хусарски официр, учествује у бици код Лајпцига (1813) и стиже потом и у Француску.

После коначног пораза Наполеона (Ватерло, 1815), аустро-угарски цар и краљ Фрања I, руски цар Александар I и пруски краљ Виљем Фридрих III формирају „Свети савез” чији је задатак заштита европског поретка и спровођење одлука Бечког конгреса. Русија и Аустрија су се споразумеле да треба сачувати ослабљену Турску, што је имало значајан утицај на збивања у Србији, јер после Првог српског устанка могао је уследити Други који ће моћи да тражи решења само унутар Царевине Турске.

Главни проблем целе Аустрије био је како изаћи из кризе: које реформе прихватити и како их спровести. Угарско племство је све више постајало носилац националних тежњи. Гроф Ференц Сечењи је 1802. године поклатио своју велику библиотеку и од ње је формирана национална библиотека која и данас носи име „Сечењи”. Његов син, гроф Иштван Сечењи, поклатиће 1825. године једногодишњи приход са свих својих добара (60.000 форинти) како би покренуо оснивање Мађарске академије наука (која ће бити и основана 1827). Управо се од овога доба рачуна почетак реформског периода у Угарској. Али и почетак делатности једне од најкрупнијих личности овога века – грофа Иштвана Сечењија.

Сечењијев покушај да добије банкарски кредит за осавремењавање производње на огромном поседу завршио се неуспешно: банка није могла да рачуна на интабулацију у случају невраћања кредита, јер се посед није могао отуђити.

Значи, цео систем је несавремен. Производња је могућа само на тај начин ако се прошире мајури и на њима користи бесплатна радна снага – кулук. Сечењи је тада написао дело *Поверење* (1830) и неки од тог тренутка говоре о реформском периоду у Угарској. Сечењи ће претходно основати „Пештанску касину” (1827), место за окупљање и расправе, што ће покренути оснивање низа касина и у другим местима, а то ће опет допринети организовању јавног мњења, истина само у вишим круговима који и јесу битни политички чиниоци.

Статистички подаци о становништву у доба реформског периода су занимљиви и треба их имати у виду. Угарска (заједно с Ердељем) има 12,8 милиона становника. Без Ердеља и Хватске – 9,8 милиона. Од тог броја 60,37 % су римокатолици и грко-католици; 11,56 % православци; 25,69 % протестанти (калвинисти и лутерани); 2,28 израелити.

Још су занимљивији статистички подаци о томе где живе ови становници. У 51 граду живи само 6,58 % становништва (или 667.000); у 686 пољопривредних вароши живи 22,16% (или 2,2 милиона); у 9.117 села живи 66,55 % становништва (или 6,5 милиона). Пешта, заједно с Будимом, у то доба броји око 100.000 становника.

Гроф Иштван Сечењи (Széchenyi István, 1791–1860), једна од три најважније политичке личности Угарске у 19. веку, био је присталица либералних реформи. Видели смо да је већ у доба наполеоновских ратова, као млад официр, био на Западу. Касније ће пропутovati многе земље (путоваће и ондашњом Србијом, испитиваће Ђердап и његове могућности), видети какве су разлике у развоју и какве могућности за реалан напредак Угарске. Запад је развијен, нарочито је у том погледу у предности Енглеска, Угарска је у заостатку, али је још заосталија Турска. Зато је, као образован и културан човек, као далековиди политичар, главни акценат стављао на саобраћај, стручни напредак и технички развој. Био је тактичан и опрезан, одиста прави реформатор, јер је непрекидно стрепео од евентуалног противљења и сукоба с двором, што би водило у катастрофу.

Сечењи је имао визију Угарске као земље чије су реке регулисане и повезане густом мрежом канала; у такво подручје жели да стигне и Западна Европа, њен капитал, трговина и саобраћај према Истоку. Он формира и прво

Гроф Иштван Сечењи, једна од три најважније политичке личности Угарске у 19. веку, био је присталица либералних реформи.

паробродарско друштво на Балатону, први пароброд ће запловити по језеру. Његово дело је и први стални мост (Lánchíd) између Пеште и Будима, који ће бити изграђен тек 1842–48. године. Он је краљевски комесар за регулацију Дунава (1833); председник је комисије за саобраћај (1845). Једном речју личност великог формата, велике радне енергије, крупних замисли и практичних подухвата.

Али на челу реформи, као главни ослонац није аристократија, као што је очекивао Сечењи, и сам њен припадник. Тај слој је био и остао тром и незаинтересован за дубље реформе, поготово за живот и судбину нижих слојеве народа. Носилац реформи ће бити средње племство, што ће улогу Иштвана Сечењија померити у страну.

Наступа друга крупна личност овога столећа – Лајош Кошут (Kossuth Lajos, 1802–1894) који потиче из средњег племства. Већ има значајнију улогу у скупштини, заседању реформске Диете тридесетих година: он објављује рукописне новине, преписују их његове младе присталице, и тако шаље извештаје о заседању различитим друштвеним круговима на разне адресе широм Угарске, и на тај начин изграђује јавно, политичко мњење. Кошут због тога смета властима и оне покрећу политички процес против њега због објављивања новина, које су заправо приватна, рукописна писма, и због организовања завере против цара. И поред добро засноване одбране, Кошут је адвокат по струци, осуђен је на три године тамнице, али му је виша инстанца додала још једну. Кошута тамница није сломила, као што јесте барона Миклоша Вешелењија, који је био за умереније реформе, али је политичким процесом такође осуђен на тамницу.

После изласка из затвора Кошут је уређивао новине *Pesti Hírlap* (Пештански весник), које су излазиле два пута недељно, и у којима је сам Кошут објављивао познате уводнике и на тај начин формирао јавно мњење око најважнијих питања доба.

Страхујући за самосталност националне привреде, Кошут је ипак прихватио принцип заштитних царина као начина обезбеђивања домаће производње, чак и од осталих делова Аустрије. Тако је настало и Удружење за заштиту (*Védegylet*) чији су чланови давали часну реч да ће десет година куповати само мађарску робу, чак ако она буде скупља, па

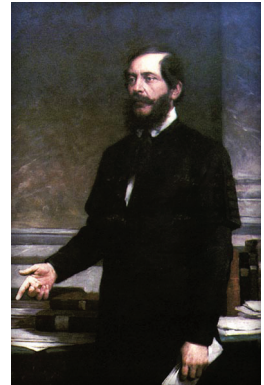

чак и слабијег квалитета. То су деценије (трећа и четврта) значајног развоја пољопривреде, текстилне и металне индустрије; почињу да раде први парни млинови, шећеране и фабрике алкохола; будимско бродоградилште и циглане запошљавају на хиљаде радника.

Али је изградња железнице била примарна због извоза. Прве пруге су отворене 1846. (Пешта–Вац) и 1847. (Бечко Ново Место–Шопрон, Пешта–Солнок). Кошут, свестан значаја железница за мађарску робу и привредни развитак уопште, поспешивао је изградњу линије Пешта–Фиума (Ријека, која је директно припадала Угарској као посебна лука, што је изазивало дуге расправе с Хрватском), а док крупна инвестиција не буде завршена, радио би њен дужи крак Вуковар–Фиума, јер би веза с осталим деловима била остварена речним токовима. На тај начин би мађарска роба, избегавајући правац преко Аустрије, стизала до морске луке, а одатле бродовима до целог света.

На овакве планове је реаговао велики присталица реформи – гроф Иштван Сечењи, који је оптуживао Кошута да на тај начин народ супротставља бечком двору који ће онда одговорити страшним противударом, јер ће таква подстицања изазвати револуцију. Овакве расправе између двојице великих политичара наставиће се све до 1848. године. А сама револуција и њен крах дали су за право Сечењију. Али у овом тренутку су значајне личности земље стале на Кошутову страну и Сечењи је остао изолован.

Поставља се изнова питање каква је разлика између ове две изузетне личности. И Сечењи и Кошут су били патриоти, Мађари којима је било стало до просперитета и нације и панонског простора, њихов целокупан труд то потврђује. Само што је опрезни и далековиди Сечењи очекивао да ће аристократија бити носилац реформи и да се, баш због коначног успеха, треба ослонити на Беч и заједно, под круном Хабзбурговаца, уздићи цело реформисано друштво. Кошут, и сам пореклом из кругова средњег племства, померио је тежиште ка широј бази, 1848. године већ је био против Хабзбурговаца, за ослонац на мађарске националне снаге, што значи придобијање и осталих (мађарских) слојева. Сечењи је реалан и види да је више од половине становника немађарско и да нису могући максималистички захтеви.

Кошут је објављивао познате уводнике и на тај начин формирао јавно мњење око најважнијих питања доба.

Сечењи је стрпљивији и толерантнији, зна да ће мађарски национални покрет изазвати страх код других националних група; Кошут је нестрпљив, чак нетолерантан, спреман да искористи повољну ситуацију као и сви револуционари.

Сечењи је био прави систематични и културни западњак који је желео да целу Угарску премести на Запад, да она уз помоћ промишљених реформи, растом и убрзаним развојем постане Запад. Само, као што каже Бела Хамваш, Сечењи је сматрао да јединствену нацију представљају сви они који говоре мађарски, а Угарска је у то доба састављена од различитих подручја с различитим Мађарима, да Немађаре овај пут и не помињемо. И Мађари се неће наћи у западној Европи.

Већ у ово доба ће се јавити и трећа крупна политичка личност 19. века – Ференц Деак, али његова улога практичног и трезвеног политичара доћи ће до изражаја у другој половини века.

Управо због овакве политичке ситуације проблем језика ће бити важно и политичко и практично питање. После укидања латинског језика као званичног језика Аустрије и увођења немачког, одмах се јавила потреба да краљевина Угарска на својој територији уведе мађарски као званични језик. Отпор се најпре јавио код Хрвата, а онда и код других народа у оквиру Угарске. Будући да су значајан број становника Аустрије чинили Словени (Хрвати, Срби, Словенци, Словацци, Чеси, Русини), јавила се и могућност њиховог политичког окупљања. Један вид је био „аустрославизам”, Словени из Аустрије окупљени под патронатом самог двора као противтежа Мађарима; други вид је „панславизам”, окупљање Словена без обзира где они живе, под патронатом Русије. Но национални тренд је и овде осујетио оваква наднационална политичка груписања.

Што се језика тиче, и Кошут је стигао до става да нације слободно могу користити свој језик у приватном животу, али у свим сферама јавног живота у Угарској мађарски језик без изузетка треба да буде „државни језик”. Али практична и законска решења у овој области биће одложена за касније.

Главни проблем реформског периода Угарске јесте како извршити реформе и заосталу привреду приближити начелима западноевропске производње кад трећи сталез још

није довољно снажан, а не изазвати отпор властелинстава. На тој основи је дошло до формирања нових политичких партија, а ни једна од њих није била против реформи, само су се разликовале по томе какве реформе и да ли у оквирима Аустрије и Хабзбурговаца (Конзервативна партија, Централисти, опозиција). Кошут је био на челу оног дела опозиције („муниципалисти“) која је желела да модернизује жупаније, зато је он поспешивао укидање урбаријалних односа и растерећење од намета и дажбина. И опет је успео, опозиција се ујединила и објавила свој програм, „Опозициони проглас“ (1847). На програму су борбе између политичких странака, заоштрене око предлога реформи, али још увек парламентарне.

Цео ток ће одједном пореметити догађаји који су, као и увек, стизали неочекивано и непредвидљивом брзином, затичући недовољно спремне и политичке странке и њихове вође. Револуционарна врења 1848. године захватају Европу, побуне се ређају: Палермо (12. јануар), Напуљ (27. јануар), Париз (23. фебруар), Минхен (4. март), Беч (13. март), Пешта (15. март), Берлин (17. март)...

XI Нови почеци – национална култура

Реформе које су биле хитне захтевале су и формирање нових институција, нарочито оних које не само што подстичу промене у друштву, него буде и јачају националну свест у добу које је ранији универзализам заменило националним тежњама. По угледу на развијеније земље западне Европе, такве институције у 19. веку су још увек оне које су везане за науку и културу. Наука је ново свемоћно божанство на претка коме нико више не може да одоли.

Један од значајних и далекосежних подухвата овог доба било је оснивање будуће „Академије наука“. Када је један посланик диете, познат беседник, позвао земљопоседнике да својим прилозима помогну формирање преко потребне националне научне институције, одмах се јавио гроф Иштван Сечењи и понудио за то своје једногодишње приходе, а следиле су га и други поседници. Иницијатива потиче из године 1825, закон је донет две године доцније, а цар је ставио потпис још нешто касније, тако да је рад отпочео 1830.

Један од значајних и далекосежних подухвата овог доба било је оснивање будуће „Академије наука“.

године, у прво време под називом „Научно друштво” (Tudós Társaság).

Међу задацима будуће Академије изричито је наведено да ће она бити у служби националног развоја и економског напретка земље. Али први хитан и практичан задатак који је установа већ тада преузела на себе, и задржала га до данас, била је брига о језику. Академија је објавила, након оног у 16. веку, правопис мађарског језика (1832), започет је богат лексикографски рад, а резултат су истрајни низови објављених речника, од којих је свакако најзначајнији описни речник мађарског језика у шест томова (1861–74). Академија је бројним конкурсима подстицала поједине родове и жанрове књижевности, као и разне подухвате неопходне за институционални развој културе.

Као што је једном ранијом приликом гроф Ференц Сечењи (отац Иштвана Сечењија) поклонио своју библиотеку (1802) како би се формирала библиотека као национална институција, тако је и гроф Јожеф Телеки, будући први председник Академије, поклонио (1826) Академији своју библиотеку од 30.000 књига која је постала темељ Академијине библиотеке.

Академија је одмах желела да окупи све умне главе и успела је да изабере за чланове најзначајније научнике и књижевнике онога доба. Веома су ретке оне значајне личности Угарске које нису постале чланови Академије. Академија је првенствену бригу посветила науци и језику, основама националног бића и гарантима његовог развоја. А већ и у првој половини 19. века Мађари су имали значајне научнике па је оснивањем Академије створена основа за институционалну бригу о науци, за заснивање значајних пројеката, али и за окупљање појединаца и признавање њиховог научног доприноса.

Можда су у том погледу карактеристична два научника, отац и син Бојаи, обојица математичари.

Фаркаш Бојаи (Bolyai Farkas, 1775–1856), велики математичар, био је чудо од детета: са шест и по година чита и пише, има беспрекоран осећај за музику, неуобичајену способност рачунања напамет; таленат за језике, поред латинског, за време школовања је научио немачки, француски, талијански, енглески, хебрејски, румунски. Отац му је био мали посед-

ник, али је за будућег научника битније да је постао домаћи учитељ у породици једног барона, па је потом, заједно с бароновим сином, отишао на школовање у Гетинген. Ту се коначно определио за математику и склопио пријатељство с доцнијим великим математичарем Карлом Фридрихом Гаусом. Бојаи је универзалан таленат, он је преводилац, пише позоришне комаде и песме, проналазач... иначе је професор и предаје математику, физику и хемију.

Године 1832. изабран је за дописног члана Мађарске академије наука. А његово главно дело *Tentamen...* (1832–33), писано латинским језиком, настало је као уџбеник, али садржи и његова бројна открића. Због изолације у којој је живео и радио, његово дело није било познато научним круговима, па су сва његова открића доцније открили други. Проучавао је и Еуклидов *V постулат о паралелама*, па иако није могао да га реши, пренео га је свом сину Јаношу, што већ спада у очеве велике научне заслуге, јер тешко да би се без оца остварили синовљеви успеси. Отац је у својој поменутој књизи објавио као додаток синовљевој геометрији под насловом *Apendix*.

Јанош Бојаи (Bolyai János, 1802–1860), генијалан математичар, истинска научна величина и по уму и по остварењима; један од оних научника који говоре целом свету, универзуму. Завршио је инжењеријску војну академију и био официр. Рано је испољио таленат за математику, нарочито геометрију. Отац га је упознао с две хиљаде година старим и нерешеним проблемом Еуклидових паралела. А када млади Бојаи, 1825, реши проблем својом „апсолутном геометријом”, његов отац не разуме и не уме да цени величину открића. Не само што долази до неспоразума и несхватања између учитеља и ученика, него и између оца и сина. Када је примерак рада, писан латински, послат чувеном математичару Гаусу, овај је дело назвао генијалним, али је рекао да је дошло прерано за своје доба, па се чак ни сам Гаус није усудио да подржи нову геометрију и њеног творца.

Еуклидов систем се ослања на аксиом паралелности, Лобачевски је изградио не–еуклидовску геометрију која пориче Еуклидов аксиом. Бојаи је створио „апсолутну геометрију” и истраживао оне особености које су подједнако важеће у еуклидовској и не–еуклидовској геометрији. „За ум развијен у

Фаркаш Бојаи, велики математичар, био је чудо од детета: са шест и по година чита и пише, има беспрекоран осећај за музику, неуобичајену способност рачунања напамет.

земаљским околностима еуклидовска геометрија је природна. Зато још више задивљује што је човеков ум био способан да превазиђе себе сама и да створи реалан свет мисли у новим, космичким размерама” (Ф. Нађ – Т. Весели).

А Јанош Бојаи је био универзалан дух, истински велики научник. Бавио се тумачењем и применом комплексних бројева, математичком логиком, односом геометрије и физике, филозофијом језика, теоријом информација, чак је покушао да обнови језик музике и да начини обресе једне „не–еуклидовске” теорије музике.

Његово главно дело (под насловом *Tan* – наука) требало је да представља енциклопедију целокупног знања човековог. Знања које и индивидуу и заједницу подједнако подстиче на остваривање среће. Зато један део ове енциклопедије носи наслов *Спасење (Üdván)*.

Бојаи се уздигао изнад свог „националног” доба: срећа целог човечанства лежи ми на души, изјављивао је.

Дело му је остало недовољно познато, претежно у рукопису. После објављеног дела *Apendix* написао је још око 15.000 страница које су остале углавном необјављене.

Био је по грађанском занимању војник, али му је важанији био, како је говорио, други симбол, а не мач: „Ситуација се сасвим изменила... више нема потребе да се истиче груба сила, него образовање и култура”.

Шандор Кереси Чома (Kőrösi Csoma Sándor, 1784–1842) је године 1833. такође изабран за дописног члана „Научног друштва” (Академије). Он се већ као ученик заинтересовао за крупну загонетку: где је прадомовина Мађара? Чак се и заветовао да ће је пронаћи. Иако је био пореклом из занатлијске породице, школовао се у иностранству (Гетинген) и један тамошњи професор му је скренуо пажњу на евентуалну сродност Мађара и Ујгура, азијског народа чији је језик сличан турском. Чому су интересовали, пре свега, језици, географија, историја. После завршетка студија учио је и српски у Темишвару и Карловцима. Убрзо затим (1819), кренуо је на дуг пут, пешке, како би пронашао сроднике Мађара. План је био да преко Букурешта, Цариграда стигне у Москву, Иркутск и да доспе до Ујгура који су насељавали западне пограничне области Кине. Није могао у Цариград, кренуо је на југ, наставио је преко Леванта, како би преко Предње Азије

и Бухаре приспео у Унутрашњу Азију. У Техерану учи персијски, а с трговачким караваном у Бухару стиже 1821. године. После покушаја да преко Индије доспе до свога циља, сусреће енглеског научника Вилијама Муркрофта који ће га наговорити да се позабави изучавањем тибетанског језика и књижевности. Студије ће потрајати целу деценију, Чома ће проучавати ламаистичке рукописе по манастирима Тибета, написаће темељне радове о пореклу, изворима и карактеру тибетанске књижевности, а на крају, 1830. године, приредиће за штампу и објавити у Калкути (1834) речник и граматiku тибетанског језика и тако засновати светску научну тибетистику.

Али се Чома није одрекао своје првобитне намере, чим је објавио речник и граматiku, кренуо је на пут да преко Ласе стигне у Унутрашњу Азију. На путу је добио грозницу и умро од исцрпљености не обавивши посао који је себи урезао у имагинацију још у раној младости. Његов надгробни споменик, источњачки, у облику стуба, и данас је место ходочашћа будистичких истраживача.

Ако овом низу научника додамо још једног члана Академије, овде већ помињаног Арнолда Ипоја (Ipolyi Arnold, 1823–1886), који већ у ово доба прибира грађу за своју веома значајну књигу о мађарској митологији (*Magyar Mythologia*, 1854), навели смо довољно разноликих научних интересовања и остварених резултата из периода оснивања саме Академије.

Иако је Академија првенствено била и остала научна институција, она се, као и све такве културне установе „малих” народа, већ од почетка бавила језиком и бригом о мађарском језику, значи паралелно с политичким тежњама за увођење мађарског језика као званичног, а отуда није могла бити незаинтересована ни за главну делатност која настаје на том језику – за књижевност, пре свега за поезију. Већ приликом првог избора чланови су постали и најзначајнији књижевници онога доба: Ференц Казинци (1759–1838), Данијел Бержењи (1776–1836), Шандор Кишфалуди (1772–1844), Карољ Кишфалуди (1788–1830), Ференц Келчеи (1790–1838), Михаљ Верешмарти (1800–1855). Заправо од свих значајних стваралаца који су се уметнички остварили пре револуције списку једино недостаје Шандор Петефи.

Ипак, Академија је била првенствено научна установа, а

Јанос Боја се бавио тумачењем и применом комплексних бројева, математичком логиком, односом геометрије и физике, филозофијом језика, теоријом информација, чак је покушао да обнови језик музике и да начини обриси једне „не–еуклидовске” теорије музике.

тек потом и уметничка. После смрти Кароља Кишфалудија, успешног драмског писца и уредника, његови пријатељи су формирали „Друштво Кишфалуди” (Kisfaludy Társaság, 1836) како би се објавила Кишфалудијева дела; одзив донатора био је толики да је после објављивања дела преостало још новца, па је одлучено да „Друштво” настави рад бавећи се лепом књижевношћу, помагањем књижевности путем расписивања конкурса и уопште неговањем и оплемењивањем укуса. „Друштво” је исто тако бирало за чланове значајне писце и било нека врста паралеле Академији. (Касније, 1867. године, за спољног члана ће бити изабран и преводилац мађарске књижевности на српски језик – Јован Јовановић Змај.)

Академија је, речено је већ, преузела бригу о језику, али је и конкурсима и позивима усмеравала значајну културну делатност. Већ и због бриге о језику, њу је морала да заинтересује и народна, усмена поезија као трезор језика. Интересовање се поклопило с „Друштвом Кишфалуди” па је оно било активније у овом послу, поготово што је скупљачки рад, о њему је овде реч, превазилазио делатност Академије.

После раног позива да се прикупља и бележи народна поезија (у првим новинама Мађаша Рата, 1782) уследиће и други, али ће проћи извесно време док се истински и ситематично не приступи сакупљачком раду. На расположење и свест о значају таквог посла сигурно је утицао романтичарски покрет Европе (Хердер, на пример), али још више таква незаобилазна личност као што је Гете и његово интересовање за народну поезију. (Гетеов превод „Хасанагинице” превео је на мађарски Ференц Казинци.) Народна поезија је почела да бива и доказ за политичку свест Мађара и за постојање самог народа, његову способност да се и уметнички аутентично изрази својим језиком.

Позиви за скупљање су учестали, нарочито је био значајан подстицај који је дошао од „Друштва Кишфалуди”. „Друштво” је поверило организацију и уређивање прикупљених песама своме члану (и члану Академије, такође) Јаношу Ердедију, песнику и естетичару, под чијим уредништвом је и објављена тротомна збирка *Народне песме и скаске (Népdalok és mondák. I–III, 1846–1848)*.

Срећна је околност што се и за мађарске народне песме заинтересовао Џон Бауринг, који је, у преводу на енглески,

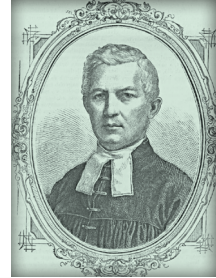
објавио збирку од шездесетак мађарских народних песама (*Poetry of the Magyars*, Лондон, 1830). А да ни Мађари нису остали равнодушни према српским народним песмама и њиховом великом одјеку у Европи, сведочанство је обимна збирка лирских и епских песама (из Вукових збирки) које је превео Јожеф Секач и објавио у посебној књизи (*Szerb népdalok és hősrégék*, Pest, 1836). Значајно је рећи да је Секач преводио са српског језика, јер га је научио у Сремским Карловцима, где је имао прилике да чује народне певаче и гусларе.

И пре ових обимнијих скупљачких подухвата поједини мађарски песници су се већ користили народном поезијом од Балашија и Чоконаија па све до Петефија и Арања. Петефи ће чак у оном познатом првом писму Јаношу Арању (1847) изрећи и мисао о народној поезији која је и програматска политичка порука прве половине века: „Све је узалуд, народна поезија је права поезија. Потрудимо се да она постане владајућа! Ако народ завлада у поезији, неће бити далеко ни од владавине у политици; то је задатак овога века, то треба да жели свако племенито срце...”

Академија је брзо схватила значај позоришта и убрзо расписала конкурс (1832) за домаће позоришне драме како би се обогатио репертоар.

Позоришни покрет је већ био у пуном замаху, јер је позориште једна од институција у којој се негује језик, преко позоришта се постиже веома значајно деловање на окупљене гледаоце, а то значи да се води брига и о језику, а о политици и националном осамостаљењу да и не говоримо. Истовремено, стварање сталног позоришта тражи националну културу на мађарском језику (било преведени, било оригинални позоришни комади). Зато ће се ускоро потреба за позориштем померити од језика, који неће постати безначајан, према јачању националне свести посредством приказивања домаћих позоришних комада везаних за националну прошлост.

Иако је прва мађарска позоришна дружина, настала на иницијативу Ференца Казинција, под вођством Ласла Келемена, изводила позоришне представе у Будиму и Пешти већ 1790. године, оба града су још увек била под културном доминацијом немачког језика. Зато је значајно што је друга позоришна дружина одабрала Пешту за своје стално место рада, где се одржала од 1807–1815. године. Драмски писац ове

Ни Мађари нису остали равнодушни према српским народним песмама и њиховом великом одјеку у Европи, сведочанство је обимна збирка лирских и епских песама (из Вукових збирки) које је превео Јожеф Секач.

дружине, Иштван Балог, написао је и драму о Карађорђу, која је с успехом извођена као веома актуелан позоришни комад. У пештанској Рондели, где су приказиване представе немачког и мађарског позоришта, изведена је и прва представа на српском језику: Јоаким Вујић је, уз помоћ и мађарских глумаца, који су раније већ играли исти комад, извео представу Коцебуове *Крешталнице*, августа 1813. године.

Успеси ове друге позоришне мађарске дружине пресудно су допринели развоју позоришта као националне институције. Поред глумаца, редитеља и других личности које су неопходне за развој и успех овакве колективне уметности, битно је да су се јавили и домаћи писци, драмски писци, као што је Јожеф Катона и Карољ Кишфалуди који су дали веома значајне драме из националне прошлости и тако привукли и обезбедили неопходну половину сваког позоришног чина – публику.

Ускоро почиње и изградња позоришних зграда, најпре у унутрашњости (Коложвар [Клуж] – 1821; Мишколц – 1823; Балатонфиред – 1831), а потом је и у Пешти (1837) формирано „Мађарско позориште” (Magyar Színház) које је ускоро (1840) добило потпору државе и променило име у „Национално позориште” (Nemzeti Színház).

А кад се усталило у Пешти, позоришта су почела да ничу и у другим већим градовима, а то је подстакло писце да пишу и преводе за потребе позоришта. Тако ће настати и подухват који треба забележити: Шекспир је постао „мађарска национална ствар”, преведене су и објављене све његове драме, и тај подвиг су реализовала три највећа мађарска песника Арањ, Петефи и Верешмрти (преводи су објављени 1848); од тада је Шекспир „мађарски” драмски писац.

Мађарска књижевност хвата постепено корак с Европом и после просветитељства (Ђерђ Бешењи), класицизма (Давид Бароти Сабо), сентиментализма (Јожеф Карман) даје и велике ствараоце какав је Михаљ Чоконаи Витез (Csokonai Vitéz Mihály, 1773–1805), песник који се може упоређивати само с Балинтом Балашијем (и са још старијим песником, латинистом Јанусом Панониусом). Он је превазишао све књижевне правце свога доба, иако се у његовом делу може наћи и просвећеност, и касни барок, и рококо. Генијалан песник који је користио све форме и све метре, јер мађарски језик

већ у то време омогућује да се следе и најразноврснији страни ритмови, тековине различитих култура и версификационих система. Прави „поета доктус”, песник који проучава поезију, и мађарску и страну, користи се искуствима и остварењима других, али је истовремено и његова имагинација велика и готово неисцрпна. Све се спојило у њему и његовој поезији, и јединственост, и мисаоност, и осећајност, и музикалност. Тежио је да оствари хармонију, истовремено да стоји у песми и природу, и љубав и уживање. Назван је „Моцартом мађарског језика” (он је, иначе, превео *Чаробну фрулу*).

Као песник широких хоризоната, Чоконаи ће обратити пажњу и на народну поезију, користиће је, али је битније да је он у том погледу претходник Петефијев. Чоконаија ће веома ценити Ендре Ади, али и песници 20. века.

Паралелно с променама укуса у Европи, мењаће се укус и у Угарској, заструјаће идеје романтизма, које ће, истина, припадати европском покрету, али ће имати и специфичности, ближе народима и културама око линије која спаја Балтик и Јадран. Култ страсти је незаобилазан, али се он испољава унутар уже заједнице, пажња је окренута народу, чак породици. Машта је нужан услов стваралаштва, покретач талента, али се он реализује на националном језику који се већ види у твораштву народног генија, у народним песмама. Романтизам у источној Европи увек је повезан с борбом за национално ослобођење или независност.

Поменућемо три ствараоца који најбоље представљају рани романтизам у Угарској.

Данијел Бержењи (*Berzsenyi Dániel*, 1776–1836), песник који живи на свом поседу; увече пише песме, после обављених свакодневних послова, осамљен је и живи далеко од града. Он је мађарску барокну поезију превео у романтизам. Не тежи да обухвати цео свет, него једну његову кришку, свој интимни живот и његове лепоте.

Шандор Кишфалуди (*Kisfaludy Sándor*, 1772–1844), такође песник, али племић који је имао буран живот, официр и учесник наполеоновских ратова. Његов је узор Петрарка. Песник исповедне лирике чије је најважније дело роман у стиховима *Химфијеве љубави*: први део *Горка љубав* (1801), други део *Срећна љубав* (1807).

Јожеф Катона (*Katona József*, 1791–1830), драмски писац.

Михаљ Чоконаи Витез је превазишао све књижевне правце свога доба, иако се у његовом делу може наћи и просвећеност, и касни барок, и рококо.

Прикључио се другој пештанској позоришној дружини, био глумац (аматер), преводилац драма за потребе позоришта и писац. Најзначајније и најважније је његово дело *Бан Банк*, позоришни комад с темом из националне историје, заправо истински почетак мађарске драмске књижевности. Дело је имало такву снагу да цензура није дозволила да буде изведено на позорници, зато је и објављено само у књизи (1820).

Двадесетих и тридесетих година 19. века већ долазе до промена: Будим и Пешта, као и градови уопште, постају центри културног и сваког другог живота. Писци више не живе осамљени у провинцији, чак и ако су земљопоседници. За развој националне културе неопходна су окупљања и националне институције: Академија наука, Друштво Кишфалуди, Национално позориште. Романтизам као књижевни правац је у пуном успону, припремио га је предромантизам претходних деценија. У овом периоду су важну књижевну улогу одиграла два писца која су значајнија по ономе што су учинили, него по оствареним књижевним делима.

Карољ Кишфалуди (Kisfaludy Károly, 1788–1830) значајан је по убрзању које је дао књижевном животу. Племић с уметничким склоностима и талентом; покушава да слика, али тек када је почео да пише историјске драме, нашао је себе у свом добу. Пише трагедије и комедије, приповетке, песме. Уређује значајан часопис (*Аурора*), где ће тријумфовати укус романтизма. Једна од најважнијих његових заслуга јесте што се уз помоћ његових историјског позоришних комада оформила позоришна публика.

Ференц Келчеи (Kölcsey Ferenc, 1790–1837), политичар, родољубиви песник, политички песник. Најзначајнија је његова песма „Химна”. Али је и он покушавао да освоји „сељачку песму”, покушава не да је имитира или да се служи њеним ритмовима, већ да свој свет изрази посредством преузимања мотива. Он заправо покушава да народну песму уздигне на уметнички ниво своје поетике. (То исто је урадио „преводећи” српску народну песму „Несрећна дјевојка”.) Један од путева којим ће тако суверено овладати Петефи.

У ово доба се јављају и три огромна песника која забрамају готово цео век, јер, иако су савременици, нису исписници, и нису се остварили потпуно у истом тренутку: Михаљ Вереш-

марти, Шандор Петефи, Јанош Арањ.

ХII Револуција

На Кошутову иницијативу, Диета је (15. март 1848) тражила од цара „сразмерну поделу свих терета” и укидање урбаријалних односа, а обештећење властенинима ће исплатити држава, што је цар и прихватио, заплашен револуционарним врењима и у самом Бечу, као што је овластио палатина да за министра–председника именује грофа Лајоша Баћања. Али истовремено, док је делегација, на чијем челу је био Кошут, боравила у Бечу, радикални млади у Будимпешти, песници и новинари (међу њима је и Петефи), опредељују се за револуцију и постављају захтев од 12 тачака. На првом месту је укидање цензуре, затим независна влада, сазивање сабора сваке године, једнакост пред законом, укидање кметства, формирање националне страже, ослобађање политичких затвореника, унија с Ердељем.

Они 15. марта полазе из кафане „Пилвакс” најпре на универзитет да би придобили младе, затим у штампарију, где ће, укинувши практично цензуру, одштампати своје захтеве и Петефијеву *Националну песму* („Nemzeti dal”), затим ће се маса окупити испред „Националног музеја”; потом су принудили саветнике у скупштини града да прихвате све захтеве. Маса је потом отишла пред Намесничко веће и тражила укидање цензуре и ослобађање Михаља Танчића, затвореног управо због повреде закона о штампи. Веће је оклевало: да ли да употреби 7.000 војника и да изазове крвопролиће, а онда је попустило. Маса је испрегла коње и одвукла кола с Танчићем пред „Национално позориште”, где је то вече управо играна, раније забрањивана драма, *Бан Банк* Јожефа Катоне.

Делегација радикалних одлази у Братиславу, где је Диета прихватила њихов предлог о укидању кметства. Али Лајош Кошут није прихватио да млади из Будимпеште управљају збивањима, он је управљао догађајима у мери која је у таквим околностима могућа.

Цар није прихватио, поред осталог, самостална мађарска министарства војске и финансија, али је ускоро именован министар–председник гроф Лајош Баћањи. У тој влади су биле и три најзначајније личности овога доба: Лајош Кошут,

Док је делегација, на чијем челу је био Кошут, боравила у Бечу, радикални млади у Будимпешти, песници и новинари (међу њима је и Петефи), опредељују се за револуцију и постављају захтев од 12 тачака. На првом месту је укидање цензуре.

министар финансија; Иштван Сечењи, министар саобраћаја; Ференц Деак, министар правде.

Мађарска је грађанска, парламентарна држава, али је остало најасно и недовршено: спољни послови, војска и финансије. У влади није било министарства за спољне послове, Мађарска је остала део Монархије, није се ни постављало питање признавања суверенитета од стране других европских држава.

Сабор је дводомни, горња табла се попуњава као и раније, док се за доњу таблу бирају народни посланици. По изборном праву гласају мушкарци изнад 20 година (уз изванредан цензус), а могу бити бирани мушкарци изнад 24 године. Чак и под оваквим условима бирачко право је вишеструко проширено (од 1,6% на 7–9%).

Влада и Диета своје седиште из Братиславе премештају у Пешту (14. април), али не прихватају раскид с Бечом (као што то захтевају радикалнији појединци: Петефи, Танчић). Чак ни у пролеће 1848. године ни један значајнији политичар не жели одвајање од Монархије, ни Баћањи, ни Сечењи, ни Деак, нити Кошут. Кошут чак помишља да се цар и двор из несигурног Беча преместе у Будимпешту.

Али како се гуше поједини устанци у Европи, ситуација се мења и у Монархији, односно мења се став Беча према Пешти и њеном започетом путу. То се види и у подршци коју Беч пружа бану хрватском, генералу Јелачићу, који би и прихватио мађарске услове Хрватској, али су планови Беча другачији.

Не постоји само незадовољство Хрвата, јер су национални покрет и захтеви Мађара према Бечу изазвали страховања, па и захтеве готово свих других нација. Мађари још мисле да ће други народи унутар Угарске бити задовољни општим, индивидуалним, грађанским слободама. Али се убрзо на дневни ред постављају, по угледу на саме Мађаре, колективна национална права, а мађарска влада није спремна чак ни да о њима разговара. Зато ће се поједини народи, реално страхујући од мађарског национализма и његове искључивости, али и подстакнути из Беча, одредити против Мађара.

По истој логици, по којој су се Мађари одвојили од Беча, бан Јелачић и Хрвати траже одвајање од Угарске, којој су

државно–правно подређени. Јелачић чак заузима Ријеку и припаја је Хрватској.

8. априла 1848. године делегација Срба, коју предводи граничарски официр Ђорђе Стратимировић, долази на разговор с Л. Кошутом: Кошут је неумољив и јасан.

Л. Кошут: У Мађарској постоји само једна нација, Мађари. Сви остали су само племена народа који говоре другим језиком.

Ђ. Стратимировић: Срби сачињавају нацију и спремни су да иду до краја да остваре своја права.

Л. Кошут: То су речи издајника домовине, и зато ће ово питање бити решено сабљом.

Ђ. Стратимировић: Тако је, екселенцијо! Ако хоћете рат, имаћете га.

На Мајској скупштини у Сремским Карловцима (патријарх Јосиф Рајачић) Срби проглашавају аутономију, одлучују се за отпор, а у јуну је већ одговор Мађарима оружани устанак и одбрана.

Мађари ни с другим нацијама не долазе до споразума; Словаци такође постављају извесне захтеве, али ће унутар националног покрета доћи до подвајања, па ће се један део Словака наћи на страни Мађара у борбама које ће уследити.

Када је извршена унија (мај 1848) Ердеља и Угарске, ердељски Румуни (Трансилванија) су још били помирљиви у својим националним захтевима, али су већ на следећој скупштини (септембар) одбацили унију и ускоро ће доћи и овде до оружаних сукоба између румунских устаника и мађарске војске.

На изборима за нову скупштину већина посланичких места припаја је средњем племству, а ти посланици су били присталице политике владе Лајоша Баћања. На изборима су лоше прошли радикални млади из пештанског круга, чак није изабран за посланика ни Шандор Петефи.

Општа ситуација, као и покрети и расположење народа унутар Угарске су такви да је скупштина одмах изгласала војни кредит и регрутовање 200.000 војника. Пламен рата је брзо захватио Војводину, где су Срби покушали оружјем да остваре аутономију, уз помоћ добровољаца и из Србије.

У септембру је генерал Јелачић прешао преко Драве и

Општа ситуација, као и покрети и расположење народа унутар Угарске су такви да је скупштина одмах изгласала војни кредит и регрутовање 200.000 војника.

започео потискивање мађарске војске према средишту државе. Парламент је именовao „Повереништво за одбрану домовине” на челу с Кошутом који је одмах позвао становништво на оружје, у одбрану земље.

Први сукоби између Јелачића и Мађара били су неодлучни, мађарска војска је одлагала сукоб, јер није желела да се сукобе официри који су положили заклетву истом цару. Али кад је сукоб постао неизбежен, поставило се питање капитулације и одбране, односно оружане револуције. Мађари су, Кошутова реч је била пресудна, одабрали борбу.

Сечењи се увек прибојавао оваквог исхода, великих разарања и крвопролића, и када су догађаји попримили овакав ток, доживео је нервни слом и остатак живота ће провести у душевној болници у Деблингу.

Беч је именовao генерала Јелачића за команданта војних снага у Угарској; одговор Мађара пак било је именовање Кошута за председника „Повереништва за одбрану домовине”, практично је сва извршна власт била у његовим рукама. Даљи след догађаја представља војну историју, година дана с низом битака променљивог исхода. Јануар 1849. године Мађари ће изгубити чак и Будимпешту (влада ће прећи у Дебрецен), али ће у пролеће Пешта опет бити ослобођена. Пролећни догађаји на бојном пољу, али и нови устав који је прогласио нови цар Фрања Јосиф (март 1849) навели су Кошута на коначан разлаз с Хабзбурговцима: „Изјавом о независности” дошло је до кидања с царем и Бечом. Мађарска је слободна, самостална и независна држава; Кошут је намесник–председник док се не одреди коначан облик државе, краљевина или република.

Покушавајући да олакша положај Угарске, Кошут је приступио разговорима с Румунима, дошло је до споразума (јул 1849) којим влада признаје Румуне као нацију у Ердељу, обезбеђује се румунски језик у румунским селима и двојезичност у жупанијама где су Румуни већинско становништво, право на православну вероисповест и аутономију у школству.

Иако је већ раније (у априлу) била заузета Српска Војводина, влада наставља разговоре са Србима и долази се до сличног споразума, као што су и све друге народности добиле оваква права. Али она неће у пракси бити спроведена, јер ће бити прекасно, уследиће интервенција и последње битке.

Руска војска је прешла преко Карпата и интервенисала у

корист Беча, а и организоване јединице под заповедништвом генерала Хајнауа биле су вишеструко надмоћније. Генерал Бем се сукобио с Русима 31. јула код Шегешвара, после пораза, приликом повлачења изгубио је живот и песник Шандор Петефи. После низа неуспеха мађарска војска је положила оружје код Вилагоша (13. август 1849). Кошут је емигрирао, као и један број виших официра и политичара. Катастрофа је била потпуна.

Поред низа међународних околности, коначан неуспех је изазван и немогућношћу да се реше национална питања у многонационалном поднебљу. Народ као нација која тражи слободу и права за себе, одустаје од универзалног и општер права за све људе; у том процепу између националног и општер не одређује се лако мера, јер је и нема. „Слобода је нешто чудно; човек не може бити маличко слободан, или до пола слободан; ако му се одузме мрвица слободе, сва слобода му је одузета”, каже Б. Хамваш. Испоставило се и овај пут да револуције не решавају проблеме, иза њих остаје разарање и погибел.

XIII Песници 19. века

1.

Три велика песника запремају готово цео деветнаести век: Верешмрти, Арањ и Петефи. Најпознатији је најмлађи од њих – Петефи. Његово и дело и име везани су за револуцију. Иако је његова смрт на бојном пољу изазвала велику пажњу у свету, његова поезија је превођена у Европи још за његовог живота.

Шандор Петефи (Petőfi Sándor, 1. јануар 1823. – 31. јул 1849.) свакако је један од највећих песника света. Отац Иштван Петровић по пореклу је Словен, а мајка Марија Хруз је Словакиња на чијем говору се то и види. Прекидао је школовање, лутао је, био члан путујуће позоришне трупе, војник, глумац и песник. Године 1842. је објавио прву песму, а следеће године је већ песник. Један је од оних стваралаца који могу да своје доживљаје и осећања претварају у природан и непосредан израз; Петефи као песник није окренут свом личном животу, него преко тема и мотива из свога живота стиже до универзалног песничког израза. Користио је народну

поезију, али само поједине њене елементе, и подизао их је на висок уметнички ниво; он се не спушта на ниво народне поезије, не имитира је, али се суштински поистовећује с префињеним изразом и покушава да га следи, да га васпоставља и досеже у пробраним и изузетним тренуцима онако како би најталентованији усмени стваралац понекад једноставно стваралачки узлетео.

Већ на самом почетку се реализовао као песник, нарочито у тзв. жанр-сликама и песмама аутопортретима. Али је Петефи и обновитељ епа: 1844. године објавио је вилинску бајку у стиховима *János vitéz* (Витез Јован): повест о чобанчету Јанчики Кукорици и сиротици Илушки. Потку чини прича веома слична народној бајци с низом перипетија, авантура, чуда, невиђених подвига. Тако је Петефи, опет на народној, усменој основи, обновио еп који је зато и близак обичном човеку из народа, као и језик којим је написан.

За само две године песникованја Петефи је постао велики песник, али је истовремено сазревао таквом брзином да је доспео и у стваралачку кризу, чије је сведочанство циклус необичних песама *Облаци*. То су епиграматске песме о великим темама (о моралу, истини, пријатељству...), уз нов израз који не личи на ранијег Петефија. Али одмах затим, готово паралелно настају и песме какве су: *Луда*, *Мучи ме једна мисао*, *Песницима 19. столећа...* Петефи као песник већ може да оствари све и да изрази све.

И поред тога што је препешачио уздуж и попреко целу Мађарску, креће да упозна и Ердељ. На том путу ће срести Јулију Сендреи и после годину дана ће се венчати. У то време, 1847. године, Петефи је на стваралачком врхунцу; поезија је његов позив. Из овог доба је његова мисао којом дефинише своју поетику: „Што је истинито, то је природно, што је природно – добро је, а за мене и лепо. То је моја естетика.”

Петефи је песник Алфелда, панонске равнице, заправо визије равнице која пре њега у поезији и није постојала; равница и живот у њој остварена је у чувеним песмама: *Алфелд*, *Разорена чарда*, *Псећа лога*, *Пустара*, *зими*, *Тиса*, *Зимске вечери...*

Петефи је песник, али и револуционар, човек коме је било тесно у ондашњим политичким условима; али је он остао до краја европски демократа и заступник идеје о слободи

света. Припадао је радикалном кругу младих револуционара, његова песма *Национална песма* („Nemzeti dal”) отвара мађарску револуцију 15. марта 1848. године. Али је бивао и незадовољан политичарима и политиком, тражио је много више, повремено се повлачио, разочаран, издвајао се и настављао и даље да пише поезију.

Јуна–јула 1848. године написаће други еп *Апостол* (потпуно објављен тек 1874). То већ није дело засновано на усменој подлози, већ израз револуционарног схватања живота, човека и укупног света.

Петефи је и на бојном пољу (у чину капетана), најомиљенији генерал му је Бем. С Бемом је и у последњој бици: 31. јула 1849. године, поподне између 5 и 6 сати нестало је.

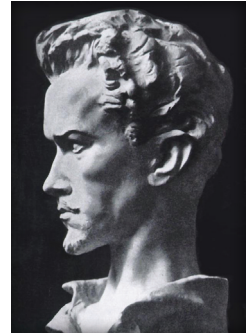
Готово је невероватно: Петефи је живео свега двадесет шест и по година, а стварао је само шест и по година. За то кратко време успео је да оствари генијално поетско дело.

За Петефија Хамваш каже да је северњак: једино се северњак може одушевљавати Алфелдом. Али је Петефи један од ретких који је упознао и упио у себе цео мађарски географски простор. Он је скитница, луталица, путник; путујући глумац; политички агитатор. Он је упознао и Мађарску и њене различите људе, и то на непосредан начин. За њега бисмо могли рећи да је у себи ујединио свих пет типова Мађара (*Genius loci*) о којима говори Бела Хамваш. Можда је у томе тајна стваралачког генија.

Бурни Петефијев живот може се пратити скоро из дана у дан – кроз његове записе, из песме у песму. Ђула Иљеш је тако, идући од песме до песме, написао песничку биографију Шандора Петефија.

Петефијеви родитељи нису били Мађари, он је рођен у Аустријској Монахији, крштен у протестантској цркви; Петефи је био Мађар и мађарски песник, републиканац и католик – све по свом избору. После Јануса Панониуса, песника латинисте, Петефи је први мађарски песник, који је и писао на мађарском, који ће се винути у свет као песник и изван граница своје домовине.

Петефија је увео у нашу књижевност Јован Јовановић Змај. Почев од 1855. године Змај је објавио двадесетак превода Петефијевих песама и еп *Витез Јован* (који је и прва Змајева самостална књига!). Од тог тренутка Петефи је постао и део

За Петефија Хамваш каже да је северњак: једино се северњак може одушевљавати Алфелдом.

наше књижевности. Змајеви преводи су ушли у нашу културу као део Змајевог опуса и тако је настављено превођење Петефија све до наших дана (Данило Киш, Иван В. Лалић).

2.

Михаљ Верешмарти (Vörösmarty Mihály, 1800–1855) песник је романтичар, али од оних стваралаца који су својим стваралачким генијем способни да обухвате цео свет. Иако му је машта огромна и готово необуздана, он запажа и блиску стварност, али је посматра из космичких простора као јединствен и целовит свет. Превасходно лирски таленат, али у свом добу, које даје предност другим родовима, пише епiku и драму.

Најпознатије његово дело јесте *Заланов бег* („Zalán futása”, написан 1823–24): јуначки еп у 10 певања о доласку Мађара у нову домовину; писан у хексаметрима, али модерним језиком. Иако је еп, дело је истовремено и лична исповест песникова, дакле еп прожет лириком.

Друго најпознатије дело јесте *Чонгор и Тинде* („Csongor és Tünde”, 1830–31), драмска бајка, али опет прожета лириком.

Верешмарти је живео животом свога доба и као песник живо пратио и политичке догађаје; он је написао и једну од најчувенијих патриотских песама *Проглас* („Szózat”), али ће он написати и рефлексивну песму *Мисли у библиотеци*, универзалну песму о моралним обавезама човека.

После пораза револуције, у најтежим данима, песник класичних форми успеће да се обнови и обновљеним изразом, пред смрт, да напише песму *Стари Цига* („A vén cigány”, 1854).

3.

Трећи великан ове епохе јесте Јанош Арањ (Arany János, 1817–1882), најзначајнији творац епике у стиху, пријатељ Петефија и Верешмартија.

Арањ је увидео да је мађарска култура одвојена од културе народног корена и хтео је да превлада ту зјапећу провалију, између танког културног слоја и народа, остваривањем „народног реализма”. Он није само познавалац народа и његовог живота, него образван песник, зналац светске књижевности,

преводиолац грчке књижевности и Шекспира.

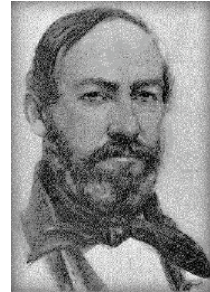
Крупна, вансеријска личност. Већ у току школовања два пута напушта школу, једном креће с путујућим позориштем као глумац. Затим прекид: после хаоса, буре и потраге за идентитетом, хоће да живи животом просечног човека, без уметничких амбиција. Али и тако, ипак, за себе пише понешто, а онда ће, на подстицај „Друштва Кишфалуди” написати еп *Толди* који ће на конкурс добити прву награду.

Колико год је еп *Толди* сродан Петефијевом *Витезу Јовану*, сличност је само општа: Арањ није пошао од народне бајке, већ од историјске личности која живи у народном предању и тако је спојена историја с народним слојевима, исприповедана је широко заснована композиција у беспрекорним дванаестерцима. Успех епа и пријатељство с Петефијем подстакли су Арања да настави еп и претвори га у трилогију, поред првог дела (коначан наслов *Толдијева младост*) настаће најпре (будући трећи део) *Толдијево вече* (1847–48), а много касније (1879) *Толдијева љубав*.

И Арањ ће бити учесник револуције 1848. године, зато ће и њега поразити крах, чак ће довести у питање књижевни рад. Требало је да промине доста времена па да се он врати књижевном раду. Проговориће о свом добу на начин који је онда једино био могућ: историјским еповима и баладама у које је уткана и стварност овога доба. Једна од најпознатијих балада из овога периода јесте *Велски барди*, формално је реч о енглеском краљу и Шкотланђанима, а заправо се иза те историјске теме крије однос Беча и Мађара.

Тек када су се политичке прилике измениле, Арањ се преселио у Пешту, изабран је за члана Академије наука, постао њен секретар и развио значајну активност у „Друштву Кишфалуди”. Али ће га овакав рад прилично одвојити од личног стваралаштва које ће још једном процветати у – лирском облику. Иако је био изразит епичар, околности су га наводиле ка епско–лирским облицима (баладе), па и чистим лирским формама. Настаће збирка *Мразовци* („Őszikék”, 1877), збирка записа која садржи лирске песме, слике из живота и баладе.

Можда је најблиставије признање великом ствараоцу Арању, и великом песнику и великом преводиоцу (стари Грци, Шекспир) одао Деже Костолањи када је написао: „Свако ко је

Михаљ Верешмрти песник је романтичар, али од оних стваралаца који су својим стваралачким генијем способни да обухвате цео свет.

рођен као Мађар, па тако хтео-не-хтео прихвата наше патње, добија за обештећење могућност да чита Јаноша Арања у оригиналу”.

Код нас је песник Арањ превођен, његови епови и баладе. И опет је Змај био први значајни преводиоц песника с којим је имао сродности: Змај је превео трилогију *Толди* и неколико балада, између осталих и *Велске барде*. Зачајно је да су и наши песници покушавали да пишу баладе сличне Арањевим (Змај, Мита Поповић), али је остало загонетно зашто нису имали успеха.

XIV Апсолутизам и дуализам

1.

После револуције је дошло до одмазде: многи учесници у догађајима су емигрирали, многи су се скривали, а бројни су били и они који су похапшени и којима је суђено. Пре последњих борби и коначног пораза револуционарне војске, обећања су најпре била другачија (официри из револуционарних јединица се враћају или у своје царске јединице или одлазе у пензију, а политичари могу у иностранство), али потом су сви похватани, виши официри и политичке вође бачени у тамницу и покренут је против њих судски поступак.

Командант царских трупа, генерал Хајнау је, према упутствима цара Фрање Јосифа, наредио да се у Араду обеси или стреља 13 генерала који су, према закљученом договору, положили оружје код Вилагоша. Истовремено је извршена и смртна казна у Пешти над грофом Лајошем Баћањем, првим министром–председником независне Угарске. (Још у два маха ће током историје Мађарске председници влада имати сличну судбину: гроф Пал Телеки ће 1941. године извршити самоубиство, зато што ће се Мађарска, иако је претходно склопила уговор о пријатељству с Југославијом, прикључити Хитлеровом нападу на Југославију; после слома револуције 1956. године, биће осуђен и погубљен Имре Нађ, легално изабрани председник владе.)

Аустрија је постала жандармска држава. Цар је укинуо и октроисани устав и увео апсолутизам (1851). Ова деценија је позната по имену министра унутрашњих послова и назива се

Бахов апсолутизам. Држава је издељена на административне територије: Ердељ, Војводство Србија и Тамишки Банат, Хрватска, Славонија, Војна граница, Угарска. Али је суштина била владавина тајне полиције и бруталност које су подједнако погађале и оне који су били на страни двора као и оне који су се оружјем супротставили Бечу. И код Мађара и код Срба је постојала крилатица да су сви учесници у овим догађајима добили исто и као казну и као награду.

Будући да су сви народи били захваћени овим збивањима а да су остали незадовољни, најчешће је одговор био пасиван отпор. Институције културе нису могле да раде, цензура је била строга, мало је објављених књига, ретки су часописи и новине. Значајан део мађарске интелигенције је у емиграцији, одатле се снују завере и очекују повољнија времена.

Ипак, постепено, долазе до изражаја они умови који су сматрали да су револуционарни захтеви превелики и да воде у катастрофу. Жигмонд Кемењ, романсијер и политичар, записао је: „После бродолома сви се налазимо на истој обали, где нас је избацила бура, а нису нас довела наша весла”.

Брига режима за сељаке, заправо за унутрашњи мир, види се по томе што су патентом од 1853. године задржани на снази закони из 1848. године о положају и слободама кметова.

И поред тога што су многи осуђени због учешћа у револуцији, Бахов апсолутизам се није могао дуго одржати, нарочито после пораза аустријских трупа код Солферина (1859). Аустрија је губила оно што је добила 1849. године. Долази до амнестије и до повратка многих политичких емиграната.

Лајош Кошут у то доба тражи прилику да настави започети пут борбе за самосталност Угарске, он развија плодну активност у емиграцији, нарочито на путовањима у Италију, Енглеску, Америку и Француску. Нова идеја је формирање Дунавске федерације од народа и земаља који се налазе у Подунављу.

Октобарском дипломом од 1860. године државни живот улази у нове оквире: поједине територије добијају самоуправу са скупштинама. Држава је централистичка, али се на нижим нивоима остварује самоуправа за један део локалних питања. Ускоро се Војводство Србија и Тамишки Банат поново прикључују Угарској. И следеће године већ се поново јавља проблем увођења мађарског језика као „државног језика” на

Деже Костолањи је написао: „Свако ко је рођен као Мађар, па тако хтео-не-хтео прихвати наше патње, добија за обештећење могућност да чита Јаноша Арања у оригиналу.”

територији Угарске.

У новим условима државног живота постепено се смањује напетост између ранијих револуционарних захтева и реалне политике могућих остварења. Јављају се политичари који су раније били потиснути због великих националних претензија у неумереним револуционарним захтевима, политичари који су склони компромисима како би се обновио прекинути континуитет националног и државног живота. То су личности као Ференц Деак, Жигмонд Кемењ... Па и поред свега, њихов став је: васпостављање легалности 1848. године.

Али када нови Сабор започне заседање (1861), разлике у захтевима појединих партија и политичара су толике да ће доћи до неспоразума, цар распушта Сабор. Наступиће Провизоријум који ће потрајати неколико година, све до Нагодбе.

2.

Деценије после слома револуције спадају у најтеже периоде историје Угарске. Револуционарна врења, разарања и погибије дубоко су захватиле све слојеве народа и целокупну територију; катастрофа је општа и излаза нема на видик. У то доба је најбољи израз стања духа сажет у делу *Човекова трагедија* И. Мадача.

Имре Мадач (Madách Imre, 1823–1864) писац је једног великог дела, драмске поеме *Човекова трагедија*. И пре њега је било драма у мађарској књижевности (Јожеф Катона: *Бан Банк*; драме Кароља Кишфалудија), национално позориште с успехом негује своју публику. Али је Мадач написао драмску поему која још није прикладна за позорницу онога доба.

Мадач је онај тип писца који споро сазрева и споро пише, недостаје му обиље осећања, нема пребогату инвенцију, он је прави тип интелектуалца који жели да простудира све и да стигне до суштинских проблема човека и живота. Мадача у условима у којима живи страсно занима шта покреће историју: да ли идеје или материјална принуда? Природне науке су у успону, топлота и енергија су неопходни; живот је хемијски процес. Полагано хлађење земље води у неизбежну катастрофу, човек и живот на земљи се примичу свом крају, каже физика.

Дело *Човекова трагедија* је засновано на таквим идејама.

Ликови нису од крви и меса, већ су то идеје поређане кроз пробране сцене из живота човечанства, идеје о томе како никаквог напретка нема, како никада неће моћи да завлада добро, јер паралелно с њим влада и зло. Маса никада неће схватити своје изузетне вође. Жена остаје неразрешив проблем, поготово њена улога у животу мушкарца.

Драмска поема представља Адама и Еву од стварања света па преко успона човечанства све до његове катастрофе. Мадач је у XV сцена приказао судбину човека и човечанства. Колико год је скептичан Мадачев приказ, ипак је владајућа идеја да је права суштина човека у његовој борби, важан је сам живот, а најважнији човек.

Човекова трагедија је брзо запажено дело које је кренуло у свет одмах после превода на немачки језик (1865); као универзално дело о људској цивилизацији изазвало је пажњу и преведено је на многе језике. Код нас су објављена три превода, најпре Змајев (1890), потом Владислава Јанкулова (1938) и Светислава Стефановића (1940).

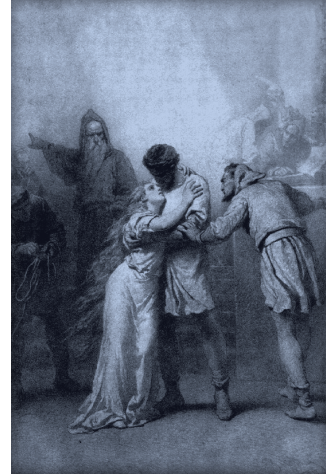
Успеху дела допринеле су и позоришне адаптације, па је *Човекова трагедија*, почев од прве поставке у Пешти (1883), доживела и низ сценских изведби на европским позорницама.

3.

Када се Кошут из емиграције јавио с идејом о Дунавској федерацији (1862), изазвао је отпоре, не само у Бечу, него и у самој Угарској. Иако је он и даље био политичар великог угледа, код Мађара је преовладала зебња изражена у крилатици: „Боље Беч, него Београд”.

Углед политичара Ференца Деака расте; после другог ћутања он ће се огласити чланцима у новинама (1865). Када је заседање новог Сабора отворио сам цар (угарски краљ), он је примио у аудијенцију Ференца Деака. Уследиће преговори између Беча и Пеште, утврђивање услова за нагодбу: однос Мађара према Бечу и положај других народа унутар Угарске. Преговоре ће прекинути пруско–аустријски рат, Аустрија ће претрпети пораз, мораће се одрећи одређених територија (Венеција), али ће потом преговори бити настављени и окончани: 1867. године настаје Аустро–Угарска Монархија.

Була Андраши је министар–председник, и он ће у Будим-

Човекова трагедија је брзо запажено дело које је кренуло у свет одмах после превода на немачки језик (1865); као универзално дело о људској цивилизацији изазвало је пажњу и преведено је на многе језике.

пешти предати круну светог Иштвана Фрањи Јосифу који ће тако постати крунисани краљ Угарске. А само 18 година раније тај исти суверен је био осудио на смрт тог истог грофа Андрашија, који је, у одсуству, симболично обешен, а сад гроф крунише краља. Децембра 1867. године именована је прва заједничка влада дуалистичке државе, К. und К. Мо-нархије.

Кад су сређени односи Беч–Пешта, на реду је Нагодба између Пеште и Загреба, која је на сличним основама склопљена 1868. године.

Основу Нагодбе између Беча и Пеште чине две равноправне државе чланице: Аустријска царевина и Угарска краљевина; заједнички је владар, који је цар и краљ, и министарство војске и спољних послова, а две владе су самосталне. У Угарској влади постоји министар за Хрватску. Угарска има дводомни сабор: горњи дом и заступнички дом (посланици).

Хрватска има сабор и владу, али бана именује краљ на предлог министра–председника Угарске.

Краљ (цар) именује заједничке министре (војске и спољних послова); и финансирање ових министарстава је заједничко, удео Угарске у буџету је 30% а Аустрије 70%.

Иако је овако почела да живи двојна Монархија, идеје о Подунавској федерацији су и даље живе и изазивају пажњу. Одређене политичке партије и слојеви, и Мађара и Немађара, остали су незадовољни. За Угарску је карактеристична измешаност становништва, а у овом веку и националне тежње за самосталношћу које се одмах повезују с деловима народа изван Угарске (Румунија, Србија). Чим дође до кризне ситуације, оживе идеје о томе како средити националне односе унутар Угарске и са суседима, нарочито онима чији делови као националне мањине живе у Угарској.

У потрази за правим и трајним решењем велику активност испољава Лајош Кошут у емиграцији, значајне су његове везе с државницима овога региона, па и са српским политичарима (Илија Гарашанин, доцније кнез Михајло). Када је била у оптицају идеја о конфедерацији (1851) између Угарске, Румуније и Србије, Кошут је то одбио, јер је за њега Угарска и Ердељ целина. Кошут никада није пристајао да се одрекне територијалног интегритета Угарске, али је прихватао широка права националних мањина. Он је био за грађанске слободе, за

слободну употребу већинског језика по жупанијама, за слободан избор језика школовања. Кошут је одвајао територијални принцип од националног (мањинског): припада се појединим нацијама онако како се припада појединим конфесијама које су међусобно потпуно равноправне.

Када су ове идеје касније усаглашене, објављен је нацрт плана о Дунавској федерацији (1862). Чланице би биле земље Карпатског басена, Подунавља које се простире између Црног и Јадранског мора: Угарска, Ердељ, Румунија, Хрватска, Србија и земље које би се припојиле после повлачења Турске. Заједнички послови Федерације остали би: војска, спољњи послови, царина, саобраћај и трговина. Савет Федерације би наизменично заседао у Будимпешти, Букурешту, Београду и Загребу. Свака жупанија одређује званични језик и језик школа; сваки посланик у Парламенту користи језик по свом избору; закони се објављују на свим језицима Федерације.

Идеја Дунавске федерације стављала је на пробу најпре политичаре Угарске, јер је мађарска емиграција, с великим ауторитетом Кошутом на челу, била значајан чинилац и у земљи. Беч је, наравно, одбацио такву идеју, али ју је одбацила и званична угарска политика у име нације. Од тада се ова идеја увек обнавља када у региону дође до кризе или безизлазне политичке и националне ситуације. Али увек узалуд.

Угарски одговор на идеју Дунавске федерације јесте онај који је произашао из реалне политичке ситуације и реалног односа снага, али само између Беча и Пеште. То је Нагодба чији је носилац Ференц Деак. Иако између неостварене идеје и оствареног дуалистичког концепта постоје и значајне сличности.

Један од најосетљивијих проблема овог многонационалног региона јесте и питање језика. У нагодбењачкој (Деаковој) Угарској мађарски језик је државни језик, али се закони могу објављивати и на другим језицима који се користе у држави; језик законодавне власти је такође мађарски, али се као „језик записника” могу користити и други; суд је обавезан да прима тужбе и жалбе на свим језицима који се користе у држави и да их решава на коришћеном језику; на суду странке могу да користе свој језик. У државним училиштима се посвећује посебна брига да веће групе националних мањина уче на свом језику; на Универзитету ће се отворити катедре за језике

Ускоро ће гроф Ђула Андраши бити именован за заједничког министра иностраних послова и повући ће потезе који ће дефинисати спољну политику за неколико следећих деценија.

националних мањина.

Све у свему, напредак је значајан, поготово ако се законска решења упореде са суседним, источним земљама. Али као што се зна, сасвим је друга ствар како се закони спроводе у пракси.

Ускоро ће гроф Тула Андраши бити именован за заједничког министра иностраних послова и повући ће потезе који ће дефинисати спољну политику за неколико следећих деценија. Остварио је састанке цара Фрање Јосифа с руским царем Александром II, а и с немачким царем Виљемом. Русија се јавља као главни потенцијални супарник и противник, због латентног панславизма и православља који могу да покрену један део народа у Аустро–Угарској и у суседним земљама. А слабљењем Турске очито је да ће доћи до осамостаљивања појединих народа и територија за које су заинтересоване велике силе, а оне пресудно усмеравају жеље и утичу на збивања.

Први такав „залог“ јесте Босна и Херцеговина. Аустро–Угарска Монархија и Русија се најпре споразумевају: у случају пораза Турске – Монархија би окупирала Босну и Херцеговину, а Русија – Бесарабију. Међутим, успех Русије у рату против Турске и закључење Санстефанског мира, мења договорене планове. Берлински конгрес 1878. године одређује да Босну и Херцеговину окупира Аустро–Угарска. Ускоро потом се исцртава шема поделе: Бизмарк и Андраши се споразумевају да је Русија опасност, том споразуму ће се прикључити Италија, касније и Румунија... Неколико следећих деценија протиче у знаку овакве конфронтације.

У Угарској ће пак доћи до цепања Деакове нагодбењачке партије, до новог распореда снага из којег ће изронити ново име политичара – практичног човека Калмана Тисе који је умео да се користи влашћу и да се на њој одржи 15 година, а да није био носилац далекосежних идеја. Завладао је ситни страначки практицизам, политичко надмудривање и шићар.

Тако ће доћи и до дубоке кризе дуализма. Последња деценија 19. века и деценија пред Први светски рат заоштриће и националне односе унутар Угарске, а критични ће бити и односи са суседима. Мађари ће свечано прославити (1896) миленијум од свог доласка у Панонију. Аустро–Угарска Монархија извршава анексију Босне и Херцеговине, што још

више ремети односе у региону. Због односа са Србијом више пута се планира казнена војна интервенција; зато се уводи и царински рат како би се Србији онемогућила трговина и извоз. А када је извршен атентат на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, повод је искоришћен за војну, казнену интервенцију против Србије, што се претворило у Први светски рат.

Пред крај рата Аустро–Угарска се нашла у безизлазној ситуацији, и Угарска, исцрпена дугим ратом, била је пред катастрофом. Тада су се, брзо једна за другом, догодиле и две револуције. Најпре грађанска, „револуција јесењих ружа”, на чијем челу је био гроф Михаљ Карољи (1918–1919, најпре као министар–председник, потом као председник републике), али је одступио пред нерешивим тешкоћама, што је омогућило другу, „пролетерску револуцију”, „Комуна” (1919), везану за име Беле Куна, која такође није могла да савлада нарасле тешкоће (трајала је свега 133 дана) и угушена је у крви. На чело нове државе Мађарске дошао је адмирал Миклош Хорти, десничар, који је владао земљом све до пред крај Другог светског рата. Та Мађарска се назива „Тријанонска”, по Тријанону, поред Париза, где су одређене границе ове државе.

XV Приповедачка времена

Друштво Угарске у другој половини 19. века веома је шаролико. Пробуђена је свест о пореклу и историји сваке нације. Збили су се и крупни друштвени преокрети, заједничка историја народа који живе под истим условима. Али је, истовремено, јака пробуђена индивидуалност коју још потхрањују различито порекло, језик, култура и религија. Не само да је становништво шаролико, него ни Мађари нису јединствени, без обзира што говоре истим језиком, они се међусобно ипак разликују од предела до предела. Ако се томе додају и развијени градови, и другачији живот у њима, шаренило бива још потпуније. Распон иде од сеоске сиротиње, беземљаша и надничара, па све до велепоседника и господара замкова.

Такво шаренило и разноврсност више не може потпуно да обухвати и изрази лирска песма која свет посматра цело-

Пред крај рата Аустро–Угарска се нашла у безизлазној ситуацији, и Угарска, исцрпена дугим ратом, била је пред катастрофом.

вито и из једне перспективе, а свет се раслојио и изгледа да је нејединствен и несводљив на један глас. Еп у стиховима још може да се носи са таквим сложеним светом, али и еп, поготово заснован на национално–историјским темама, само симболично обухвата цео свет, не може да се посвети многобројним нијансама разуђеног живота. Једно време епско–лирска комбинација, каква је балада, још онајбоље сажима и изражава такав свет, поготово ако је заснована на народној подлози усмене традиције.

Прича – приповетка, а нарочито роман доминантне су и најпогодније књижевне врсте да сагледају овакав свет који због обиља разноврсности живота, особених и непоновљивих индивидуа, као да је изгубио заједничко језгро. Разноврсност поднебља, језика, култура, конфесија; шаренило порекла и занимања; чудне и непоновљиве индивидуе у свим поднебљима; није само порекло различито, није само историја слична, него је изузетна свака судбина понаособ, само јој треба пружити могућност за индивидуалну причу. А свака прича, чак и она испричана из перспективе једног човека, носи собом мноштво других, супротстављених прича, ликова, анегдота и судбина. Пут развоја прозе и иде преко усмене приче која ће се потом прелити у сложенију фабулу, у вишеслојније значење, какав је роман.

После историјских хроника, историјских епова, балада – и мађарска књижевност ће стићи до белетристичке прозе, пре свега романа. После писаца као што су Јожеф Карман, Миклош Јошика и Јожеф Етвеш, мађарска проза ће добити истинског романијера у писцу Жигмонду Кемењу (Kemény Zsigmond, 1814–1875) и његовим сложеним историјским романима који су везани за националну прошлост. Његови романи су сложене баладе, фабулирање је веома важно, чак је вишеструко; његове ликове раздиру велике страсти и искушења и тек морална разрешења показују њихову праву природу. Због свега тога он је прозни писац између романтизма и реализма, али значајан за мађарску културу и почетак великог романијерског низа.

Друга половина 19. века обележена је првим великим мађарским романијером, писцем Мором Јокаијем (Jókai Mór, 1825–1904). Не само да је остао један од најзначајнијих

мађарских романсијера до данашњег дана, него је постао познат и популаран у свету. У прошлом веку, каже се, свет је знао за три Мађара: политичар Кошут; песник Петефи који је погинуо у револуцији; романсијер Јокаи.

Истински романсијер који је током живота написао 150 књига. За такву огромну продуктивност неопходна му је била иста таква огромна грађа коју је узимао са свих страна, и из живота и из литературе, али му је и имагинација била бујна и богата. Видљиво је, међутим, како у своје романе постепено уноси све више мађарску стварност, национално и историјско.

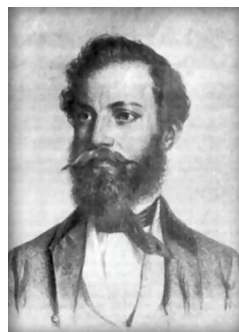
Јокаи је приповедач који бескрајно и занимљиво уме да прича. Без обзира на сложеност његових романа, увек ће потећи незауостављива прича на усменој подлози, чар приче се никада не губи, као да је реч о Шехерезади, а поред других квалитета, то је оно што и данас одржава интересовање за дела Мора Јокаија.

Стваралачки врхунац је постигао између 1850. и 1875. године. Из овога периода су му и три најпозатија и најбоља романа *Један мађарски набоб* (1853), *Нови спахија* (1863) и *Златан човек* (1873).

Дело Мора Јокаија је било веома популарно и на српском језику. Нема часописа који до Првог светског рата није објавио неку приповетку или одломак из романа Мора Јокаија. А и број његових преведених књига у истом периоду ставља га у најпревођеније прозне писце.

Књижевност која је дала оваквог романсијера наставиће да остварује велика прозна дела: крајем прошлог и почетком овога века јавиће се велики романсијери Калман Миксат, Жигмонд Мориц и Ђула Круди.

Калман Миксат (Mikszáth Kálmán, 1847–1910) романсијер, настављач Јокаији који му је у почетку и био узор. И данас се сматра великим романсијером. И он је, попут Јокаија, велики приповедач о чудним и необичним судбинама, али ће се од почетног колебања између романтизма и реализма све више приклањати реалистичком поступку. У свету, а и код нас, стекао је велику популарност његов роман из првог периода *Кишобран светог Петра* (1896), али су најзначајни његови романи: *Опсада града Бестерца* (1894), *Необичан брак* (1900)

Јокаи је приповедач који бескрајно и занимљиво уме да прича.

и *Случај младог Ностија и Мари Тот* (1908).

Мађарска књижевност ни у двадесетом веку неће оскудевати у великим романијерима, низ значајних приповедача, новелиста и романијера протеже се све до наших дана.

XVI Улаз у 20. век

1.

Необична је појава што се у последњим деценијама 19. века, као и у подруг деценије пред Први светски рат, иако се не би могло рећи да су прилике биле изузетно повољне, појавио на овим просторима изузетно велики број веома талентованих појединаца, просто нивои сажвежђа у свим генерацијама, не само у уметности, него и у науци, у свим доменима. Та велика обећања се нису могла до краја остварити, јер су наступила ратна времена, времена неочекиваних страдања која су многим изгледала немогућа и незамислива за цивилизацију Европе. Те генерације су у мађарској књижевности још изразитије поставиле питање укључивања у књижевне и уметничке токове западне Европе. Најзначајнију улогу су одиграла два часописа и многи интелектуалци који су се груписали око њих. Први је био *XX век* (*XX. század*, 1900–1919), научни часопис који је везан за име напредног научника и политичара Оскара Јасија, а заступао је идеје грађанског радикализма; други је књижевни часопис *Њугат* (*Nyugat* – Запад) (1908–1941) око кога су се деценијама окупљали најбољи писци. Овај књижевни часопис извршио је исти онакав утицај на књижевност и културу као и код нас *Српски књижевни гласник*, чак су им и концепције сличне.

У Мађарској, где је увек било великих песника, јавио се чак и под тим условима изузетан стваралац – песник Ендре Ади (*Ady Endre*, 1877–1919). И његово име је везано за појаву часописа *Њугат*, али је он појава која превазилази све политичке и књижевне поделе, све школе и правце. Сматран је за пророка, читаоци су се делили на таборе, за и против Адија, али његова појава и његов глас никога нису остављали равнодушним. И то је тако од појаве збирке *Нове*

песме (1906) па до данас.

У Адијевој појави се укрстила целокупна прошлост Мађара с њиховом неодољивом тежњом да се својом културом уздигну до Европе и да постану њен део. Али је Ади грмео против Мађара, нико о њима није поразније певао, али их нико није ни пламеније волео. Ади је видео провалију у коју срља његов народ и пророчки је указивао шта не треба чинити; и за њега су сви народи исти и свима треба омогућити људски живот, без обзира на националну припадност. Злокобно је наговештавао светску катастрофу која је и уследила, и он ће је доживети.

Адијеве песме су специфичне и по језику: наизглед су лаке и проходне, али је у њима концентрат језика минулих времена; укрштају се древни ритмови који се не могу рационално анализирати; куруцке безимене песме као да понекад пружају потку за истинске узлете; али и савремени дамари модерног живота и језика. Дубине на укрштају баштине и савремености. Ади је појава која се дуго објашњава, али измиче сваком објашњењу. Ади је свакако највећи и непревазиђени мађарски песник 20. века. Истовремено и песник целог света.

Није лако преводити оваквог песника. Код нас га је најуспешније и страсно преводио Данило Киш.

Од појаве часописа *Њугат* у Мађарској се генерације књижевника броје по уласку на странице овога часописа. Од песника треба поменути Михаља Бабича и Дежеа Костолањија, иако нису били само песници, већ исто толико успешни романијери, есејисти, преводиоци. Од прозаика ваља истаћи Жигмонда Морица (роман *Рођаци*) и Ђулу Крудија (приповетке о Синдбаду, роман *Црвена поштанска кочија*). Незаобилазни су и композитори Бела Барток и Золтан Кодал, али њихов значај је много већи, јер су се обојица бавили истраживањем музичке прошлости и свог народа и народа Карпатског басена.

Посебно треба поменути изузетан и чудан дух необичног писца Фриђеша Каринтија који је и песник и новелиста и романсијер, али и велики пародичар мађарске и светске књижевности. Код нас би се лако могао упоређивати са сличним великом духом – са Станиславом Винавером.

У Мађарској, где је увек било великих песника, јавио се чак и под тим условима изузетан стваралац – песник Ендре Ади.

2.

Мађарска емиграција је, као и увек и свуда, болна и тужна тема. Бројнији покрети исељавања су били политички, нарочито у доба пораза револуције од 1848. године, када је један део политичара и виших официра, али и других, пребегао најпре у Турску. Али кад су кметови били ослобођени везаности за земљу, сиротиња је тражила могућност за живот и ван Угарске. Тако су се и Мађари прикључили економској емиграцији и нису се разликовали по томе од Срба. Нарочито се повећао број емиграната последњих деценија прошлог века. У доба пада Комуне (1919) пак земљу нису напуштали само сиромашни, који су кретали у потрагу за хлебом и бољим животом, него и интелигенција, нарочито они који су страховали од белог терора или мислили да се неће моћи остварити у таквом режиму. Тако је мађарска емиграција добијала и инјекцију интелектуалаца, новинара и писаца, па су у многим земљама формиране и мале колоније Мађара, касније уз издавање листова и књига. Један број левичарских писаца се нашао у Совјетском Савезу. Емиграција је у новом таласу стигла и после завршетка Другог светског рата. Нарочито велики број емиграната свих категорија из Мађарске ће стићи у западноевропске земље, али и у Америку и Аустралију – после пораза револуције 1956. године. Тако ће у 20. веку увек бити премного разлога да се обнавља и допуњује мађарска емиграција која је бројна у односу на број становника у Мађарској, али је ипак малобројнија у односу на велике народе (Руси, Пољаци). Само што су Мађари и у емиграцији успевали да се одржавају на окупу, да негују свој језик и културу, као и да одржавају везе с отаџбином.

Тријанонска Мађарска, формирана као независна држава после Првог светског рата на територији бивше Аустро–Угарске Монархије, изгубила је део историјских територија и постала мала држава. Али је битније да је у деловима територија које су припале суседним државама, такође формираним од делова Монархије, остао приличан број Мађара ван граница нове Мађарске.

Миклош Хорти је носио титулу регента, што значи да је Мађарска формално била краљевина без краља. После губит-

ка делова територија у којима је остао значајан број Мађара (Југославија, Румунија, Чехословачка) и политика нове Мађарске, која је била принуђена да прихвати такво решење, као и културна јавност, тешко је лечила дубоке и болне ране. Зато је режим и био десничарски и реваншистички настројен према суседима. Хорти се постепено приближавао Хитлеру и у новим поделама већ на почетку Другог светског рата добио је територије у Словачкој, Румунији, Украјини и Југославији. Пре прикључења Мађарске априлском нападу на Југославију, мађарски министар–председник гроф Пал Телеки, који је иначе заступао потребу ревизије тријанонских граница Мађарске, желео је да се приближи Југославији (вођени су о томе и преговори, потписан је уговор о пријатељству), а када је дошло до напада, сматрао је да је то нечасно и – извршио је самоубиство. Ево опроштајног писма које је председник владе упутио регенту Хортију:

Поштовани господине,

Вероломници смо постали – из кукавичлука – у односу на уговор о вечном пријатељству заснован на разговорима у Мохачу. Нација то осећа а ми смо под ноге бацили њену част.

Стали смо на страну ниткова – јер од измишљеног насиља ни једна једина реч није истина! Ни над Мађарима, па чак ни над Немцима! Претворићемо се у лешинаре! у најогавнију нацију.

Нисам те спречио.

Грешан сам.

Пал Телеки
3. април 1941.

Колико су ствари изгледале апсурдно у таквој Мађарској најбоље показује разговор америчког посланика у Будимпешти с министром–председником (председник владе) Бардошијем, вођен у јесен 1941. године, уочи објављивања рата Америци (!) од стране Мађарске, разговора који је по сећању забележио у свом дневнику гроф Ђано, Мусолинијев министар иностраних послова.

Посланик: Мађарска је дакле република?

Бардоши: Не, ми смо краљевина.

Мађарски министар–председник гроф Пал Телеки, који је иначе заступао потребу ревизије тријанонских граница Мађарске, желео је да се приближи Југославији (вођени су о томе и преговори, потписан је уговор о пријатељству), а када је дошло до напада, сматрао је да је то нечасно и – извршио је самоубиство.

Посланик: Ви онда имате краља?
 Бардоши: Не, ми имамо регента–адмирала.
 Посланик: Ви, значи, имате флоту?
 Бардоши: Не, ми немамо мора.
 Посланик: Ви, значи, имате територијалних претензија?
 Бардоши: Да!
 Посланик: Према Америци као непријатељу Хитлера?
 Бардоши: Не!
 Посланик: Према Енглеској која ратује против вашег савезника Немачке?
 Бардоши: Не!
 Посланик: Према Русији?
 Бардоши: Не!
 Посланик: Онда према коме?
 Бардоши: Према Румунији.
 Посланик: То значи објавићете рат Румунији?
 Бардоши: Не. Румуни су наши савезници.

Проширење граница Мађарске, савезништво с Хитлером доносило је и друге обавезе режиму: мађарски војни контингент је учествовао у рату против Совјетског Савеза и код Вороњежа доживео праву катастрофу. Хорти је пред сам крај рата покушао да напусти Хитлера, али су Немци окупирали Мађарску, и довели на власт правога фашисту, Ференца Салашија, терор је стигао на врхунац. Иако су већ раније били донети закони против Јевреја, тек сада се приступило систематском прогону и уништавању мађарских Јевреја који су били уткани у све поре економског и културног живота земље.

Мађарска се још једном у овом веку приближавала катастрофи, јер се још једном наша на страни оних који су желели да изнова прекроје свет.

3.

Мађари су одувек имали свест о својим источним коренима, али и страховање да се не истопе у мору других, бројнијих народа Европе. Због тога је питање националног одржања прерастало у питање развоја културе, пре свега књижевности и језика. Честе су расправе о томе који је то пут који гарантује

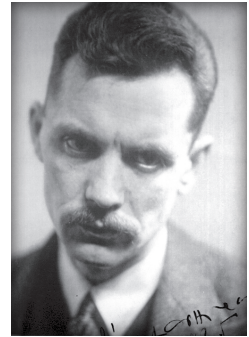

одржавање и просперитет нације и државе.

Већ је у 19. веку видљива подела међу писцима, која ће нарочито доћи до изражаја у периоду између два светска рата, на руралне и урбане писце. Као и свака подела, и ова се показала лажном, али је нарочито била значајна у 20. веку: традиционални писци су били везани за фолклор, село, земљу, прост свет и на тај начин су мислили да ће подстаћи корене националног бића; модерни писци, пореклом из градова, окренути према западној култури, били су склони да решење траже у одвајању од тла и у асимилацији европске културе и у панонским просторима. Ове две линије су се оштро сукобљавале, али, као и обично, накнадно се видело да су највећи ствараоци, без обзира на полазно становиште или припадност, остварили дело изван свих важећих и привремених подела, чак укрштајући оба смера.

У ово доба је стварао песник који се може стављати уз бок великанима као што су Петефи и Ади – Атила Јожеф (József Attila, 1905–1937). Јожеф се уздигао с друштвеног дна до самог врхунца поезије, он је од своје беде, као од зрнца песка, остварио бисер; можда је он последњи песник који је знао за целовитост и јединство укупног света. Све чега год се тако претварао је у истинску поезију, наизглед лако и једноставно налазећи свој израз. И његове мале, споредне песмице недвосмислено потврђују способност да се све уздигне на висок и свеобухватан ниво. Нема тих великих тема којима се његова песма не бави, а чим се такне неког крупног проблема, он га песмом дефинише, прозрачи, стигне до суштине, преобрази га у схватљиво и опипљиво, нешто блиско и знано, па као да је и све то савладано и као да више не представља тежак проблем. Уместо да напише обимну научну студију о неком крупном и незаобилазном проблему, овај сеизмограф у људском обличју једноставно успева да све то изрази у једној песми. У њему бујају осећања и расположења безнађа, али у његовој поезији најмање разумљиве ствари постају јасне, разумљиве и прозрочне, као да су његовим стваралаштвом ипак савладане и стављене на место које им одвајкада припада.

„Песма је папирна новчаница, а златно покриће јој је патња песникова” – говорио је Атила Јожеф. – „Ја имам

Јожеф се уздигао с друштвеног дна до самог врхунца поезије, он је од своје беде, као од зрнца песка, остварио бисер...

покриће. Суво злато.”

Јожеф у својој поезији не даје тренутне снимке света, нити прецизне кришке живота, његове песме су проходан и разумљив концентрат укупног света који је само талентом и оствареним изразом сажет у једну песму. Па поново исти тај свет опет сажет у нову, још једном изузетну и целовиту песму. А све се песме заједно, без противречности, дубински уклапају и допуњују у целовит и јединствен свет једног истинског ствараоца за кога није сувишно рећи да је микротеос. Овај велики песник, син сељанке која је у граду постала праља и оца кога није ни упамтио, превалио је огромни унутарњи стваралачки пут и – бацио се под точкове захуктале локомотиве.

А судбина другог песника овог времена је такође трагична, само што су околности изразито спољње. Реч је о Миклошу Раднотију (Radnóti Miklós, 1909–1944) који је, као Јеврејин, био у логору поред Бора, а приликом одступања колоне затвореника, убијен је као и сви они који нису могли да издрже напоре усиљеног марша. Приликом ексхумације нађена је код њега рукописна збирка *Борски нотес* с последњим песмама, чак и оним написаним током марша, које и у оригиналу носе наслов *Разгледнице (Razglednicák)*.

Радноти је песник у којем се слутња о смрти, насилно прекинутом животу, претвара у опсецију која прожима све његове песме, било да је реч о идиличном пејсажу или о љубавној песми. Као што је одабрао жанр еклога, и тиме се примакао свевременој, класичној поезији, тако је смрти супротставио честитост, чистоту, поезију, као једину и моћну одбрану.

XVII Уметност новог века

1.

Више пута смо наглашавали како је код Мађара вековима постојала јака тежња да се укључе у Европу. И укључивали су се. Али никада не потпуно и сасвим. С тог становишта као да је смисао вишевековног развоја био и остао: сасвим постати Европа и не разликовати се од ње ни мало. И то је видљиво у свим областима живота, а нарочито у највишим

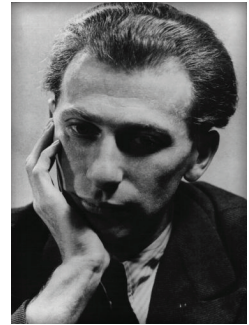
и најсавршенијим видовима као што је уметност.

Посматрано с овог становишта, Мађарима је требало готово хиљаду година да достигну Европу и да јој се сасвим прикључе. За то дуго време они су остваривали значајна дела, али су увек каснили, укупношћу своје уметности нису досезали Европу. Или другачије речено: Европа није преузимала остварене вредности.

И поред значајних појединаца који су остваривали дела изузетне вредности, мађарска књижевност је својом укупношћу прва досегла европску разину. И то се збило у другој половини 19. века. Довољно је поменути само неколико великана из овога периода, чија су дела с лакоћом ушла у свет: Шандор Петефи, Имре Мадач, Мор Јокаи. Зашто најпре књижевност?

Огроман напор је уложен у развој мађарског језика; на тај начин оспособљен је језик који се може користити и у уметности. Другачије речено, развојем на старим основама језик је оспособљен као погодно средство за укупан израз који најпре долази до потпуне реализације у поезији и у прози, када таленат већ може да досегне европску раван. И од тада, од друге половине 19. века, мађарска књижевност својим вредностима припада Европи и свету; она нуди другима своје изузетне вредности, само је ствар оних других да ли ће их и када запазити и преузети. Мађарска књижевност 20. века више не каска за Европом, нити је јури, нема више потребе ни да је имитира. Она остварује дела као и друге европске културе, јер је и део, специфичан део те културе. Јавиће се низ великих стваралаца који запремају 20. век, а колико ће њихово дело приметити остали свет, сада то само зависи од повољних околности. После Петефија и Јокаија дуг је низ песника и прозаика који заслужују пажњу: Јанош Арањ, Калман Миксат, Жигмонд Мориц, Ђула Круди, Михаљ Бабич, Деже Костолањи, Милан Фишт, Тибор Дери, Шандор Вереш, Миклош Сенткути, Бела Хамваш, Шандор Марай, Ђула Иљеш, Геза Отлик... Овом пробраном низу имена треба прикључити и низ нових романијера, већ остварених аутора у неколико тек минулих деценија: Иштван Еркењ, Миклош Месељ, Адам Бодор, Петер Естерхази, Имре Оравец, Андраш Форгач...

Вредности су остварене као концентрисан уметнички израз у којем се најбоље види и индивидуа, стваралачка

Миклош Радноти, као Јеврејин, био у логору поред Бора, приликом одступања колоне затвореника, убијен је као и сви они који нису могли да издрже напоре усиљеног марша.

личност и припадност нацији, али и широј култури. „Аутор је комплементаран са својом нацијом”, каже Лајош Сабо. Једино преостаје да се запазе истински велике вредности.

2.

И друге уметности преваљују сличан дуг пут, али ће стићи нешто касније до своје највише разине. И без обзира што је, рецимо, током свих ових векова и у музици било значајних остварења, великих узлета, тек крајем 19. и почетком 20. века Мађарска даје свету истинска крупна остварења. Иако је Ф. Лист рођен међу Мађарима, он је ипак европски композитор који се враћао Мађарској и Мађарима, био им наклоњен и привржен, у својим делима је користио мађарску музику, односно оно што му је било представљено као мађарска (циганска) музика, али он сам никада није научио мађарски. Суштинско ослањање на мађарску музичку традицију налазимо тек у делима старог Листа. У музици је дошло до отрежњења на прелому 19. и 20. века када су се млади, школовани у иностранству, ослободили романтичног патоса и имитирања, и када су увидели да није решен чак ни проблем музичког матерњег језика. Опасна празнина, коју је прекривала блистава површина, изнела је на видело питање: куда даље? Испоставило се да је суштина мађарског народа остала по страни и да народ изнова, истински треба тек открити. Одговор је готово истовремено стигао с више страна: од Адија у поезији, од Бартока и Кодаља у музици (1906). Узор за велику форму композиције, истина, остао је Запад, али је основа на којој се гради тражена и нађена у баштини народа, у његовој старијој, архаичној поезији и њеним ритмовима, и у очуваној древној народној музици.

Два музичка великана Бела Барток (Bartók Béla, 1881–1945) и Золтан Кодаљ (Kodály Zoltán, 1882–1967) истовремено су започели пут обнове: прикупили су и објавили стару мађарску народну (архаичну) музику; на тој основи су онда, служећи се донекле европским узорима, остваривали своје велико музичко дело. Па и поред тога што им је исходиште било веома блиско, два композитора су остварила различито дело. Барток је на основу открића древне народне музике у свом делу стигао до универзалности; док је Кодаљ, полазећи

од сличних открића, остао више везан за свој народ и тло, поготово бројним композицијама на текстове и старијих и млађих песника. Обојицу је свет прихватио као велике ствараоце и отворио им концертне сале: укрштањем древног и модерног, мађарски композитори су постали равноправан део света.

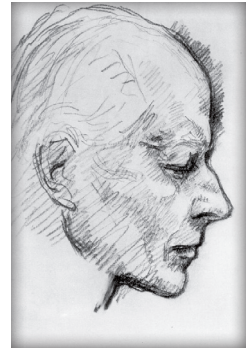
За нас је посебно значајно што је Барток током својих скупљачких путовања забележио у Банату и неколико српских песама. Желео је да истражује и српски народни мелос, али стицајем околности ту намеру није могао и да оствари; био је уверен да би ту нашао неке одговоре који су га живо интересовали. Ипак је, стицајем других околности, на крају живота имао прилике да проучи велику збирку наше народне поезије коју су забележили Пери и Лорд и да саопшти своје мишљење, налаз великог музичара о лирским и епским песмама наших простора.

Поводом недавне Бартокове годишњице мађарски композитор Емил Петровић (Petrovich Emil) записао је:

„Дичимо се, поносимо, знамо да је Барток највећи мађарски геније свих времена (не један од њих!), чудо божије што се управо родио међу нама, готово без икакве претходнице, само с одређеним и прихваћеним прецима. Овај мали мађарски народ није био припремљен за то да му судбина дарује цина из бајке. Овај народ већ цео век пада под теретом Беле Бартока. Требало би да постанемо атласи, како бисмо издржали све оно што нам је на рамена свалио овај геније крхког стаса.”

А на питање ко је музичка личност 20. века, наш композитор Енрико Јосиф одговара:

„...И на крају моје опредељење за само једну личност музичког стваралаштва 20. века. Одлучно, определио сам се за Белу Бартока. У овом времену мирнодопског раздуховљеног Аушвица у који смо сви убачени невидно, а ми посебно и видно, музика Беле Бартока челичи ме несаломљивим одолевањем. Зато њему првенаштво. Бела Барток тонски горостас: по непосредности изговарања суштине; по снази згуснутог обликовања тонске речи која се на махове кида од силине

За нас је посебно значајно што је Барток током својих скупљачких путовања забележио у Банату и неколико српских песама.

садржајног напона; по пророковању из најтајновитијих дубина лепоте песмене искони; по изговарању згуснуге тонске магме овог гвожђевитог времена; по урлику, јауку, крику, клику, заривеним у наш апокалиптични бездан на крају миленијума. У молитвеној исповедној катарзи трећег клавирског концерта пред саму смрт, Бела Барток изговара се опроштајном, величајном Свемолитвом за наш неокајани век. Он химни ужасу нашег преступничког сагрешења. Он химни болу распећа наше девичанске невиности. Он химни лепоти нашег васкрсења, успења освећења, пречишћеног бића. Он се кроз овај лагани став–спев неразлучиво везује са огњеном катарзом Свемолитве Момчила Настасијевића. Загрњени у једном двоспеву као да нам разоткривају светајну нашег Спасења

*И молимо те, и молимо,
пропаићу спаси,
кад није другог спаса,
казном награди за грех!
И молимо те, и молимо,
голу нам остави душу,
да имаднемо чим
дати од себе гласа!
Господи, Господи,
пропаићу спаси нам душу,
кад није другог спаса.*

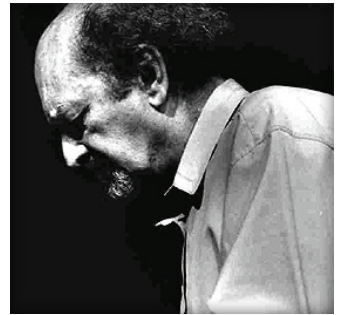
Што се тиче савремене музике, без претензија да се пружи комплетнија информација, добро је навести постојање запажене појаве: композитора, извођача и њихове тежње да се врате импровизацији као затуреном поступку који треба да обнови целокупан однос према музици. У основи таквог приступа истиче се повратак заједничком језику човечанства – музичком језику, који мора да се ослободи баласта савремених медија који намећу музику успављивања или просте буке, и вратити се музици која подстиче на будност, исто онако као и свако велико уметничко дело човечанства. У том склопу треба истаћи име Ђерђа Сабадоша (Szabados György, 1939), композитора, клавиристе, теоретичара и организатора многих подухвата с мађарским музичарима али и

са страним. Он није сам, постоји сагласност с онима који су дошли до сличних решења и покушавају да се музика већ у школи ослободи од шаблона и врати истинском стваралачком бићу човека који воли да се игра, да импровизује. Није тешко у томе препознати идеје Беле Хамваша, чије дело и Сабадош сматра једним од најважнијих у 20. веку, тврдећи да је Хамваш поставио основе за путеве који воде препороду човечанства.

А поред древне (архаичне) народне песме (Барток је назива „сељачком”, „паорском”, јер је остала очувана и конзервирана на селу, где се живело вековима на исти начин), код Мађара је дошло и до развоја, нарочито у градовима међу маловарошким светом, популарних песама и игара, што је заправо врста грађанске музике која није била везана за стране узоре и „салоне”, него је, током два века, живела маргинално и истрајно и показивала своју животност у разним приликама, међу окупљеним људима на забавама и у крчмама. То је музика везана за свакодневни живот, музика која живи у народу паралелно с оном званичном „високом музиком”, која је често од чистунаца означавана као другоразредна, невредна, кич. Ова музика расте заједно с потребама и свешћу грађанске класе, уз стваралачку креацију појединих талената и постаје национална, поприма особено обележје, исто као шансона (Француска), наполитанска песма (Италија) или романса (Русија).

У основи ове мађарске песме – која нема посебан назив, иако је називају „мађарска шансона” – налази се, уз дрвене народне песме, смишљена примена подстицаја за регрутовање војника (добровољно уписивање у доба пре обавезног служења војске, 18. век); али су исто тако овде добијала крила песме из популарних позоришних комада (народни комади с играњем и певањем) који су стављани на репертоар да би задовољили широко гледалиште (од 19. века); ако се томе додају и филмови из прве половине 20. века, у којима је, да би се привукла публика, често било популарних песама – ето широких могућности да се развије оваква песма. Подстицај за композиторе често је била поезија популарних песника, почев од Петефија... тако да је већ и сам текст имао најчешће пуну и независну вредност. Овакви композитори су најчешће били и виолински виртуози, међу њима се истичу: Јанош Бихари,

Ђерђ Сабадош
композитор, клавирист,
теоретичар и
организатор многих
подухвата с мађарским
музичарима али и са
страним.

назван „мађарски Орфеј” (сам почетак 19. века), дивили су му се Бетовен и Лист; Бени Егреши, „отац мађарске песме” (прва половина 19. века); и Циганин-примаш, Пишта Данко (Dankó Pista, 1858–1903), који је компоновао преко 400 песама (није био ноталан), на чијој је сахрани, кажу, свирало 500 виолиниста и одмах је добио споменик у родном Сегедину. Ако се овој популарној музици дода постојање на стотине изврских циганских оркестара из којих је настало више „династија” виртуозних свирача и композитора – добија се „примењена музика” која често представља обележје Мађарске, иако је то заправо само „лака” музика.

О овој музици говоримо због тога што се она прелила и у српску културу: неухватљивим а знаним путевима стизала је – понекад мало измењена, текстови најчешће нису преведени него су сасвим нови – и налазила своје место, те данас тешко можемо схватити да није српска. Показало се и овај пут: народ који нешто нема, а потребно му је, он на почетку преузима из друге културе и задовољава своје потребе. Слободан Јовић је истражио и објавио ове популарне песме, оригинале и њихове српске варијанте (Сл. Јовић *Колико те волим*, Београд, 2001).

3.

Када се појави остварено велико дело, изузетна личност, одмах смо склони да то објашњавамо искрсавањем генија, и све што је пре њега било да сматрамо разумљивом предигром за велику креацију. Више нам нису загонетни векови без великих остварења, важно је да је на концу ипак искрсла та велика личност – геније.

Не важи то само за музику, нешто слично би се могло рећи и за ликовну уметност, за архитектуру... па и друге уметности.

Прихватањем хришћанства започиње прилагођавање новом кругу и новим захтевима. Уметност је везана за потребе цркве: узорци су у Европи, претежно на Западу. Увек ће бити изузетних узлета, великих стваралаца, али укупна уметност жели да досегне Европу. Напори су велики, а успех ће доћи тек у последња два века. Као и код других народа на овим просторима, преокрет је нарочито видљив у ликовним

уметностима. Онога тренутка када је Европа почела да примећује и друге могућности, народи с руба Европе више нису морали да каскају за њом и касне иза ње, били су на истој разини: укрштање националних особености с узорима који су се налазили у Европи, дало је изразите таленте и остварења. У ликовној уметности Мађарске то је последња деценија 19. и прва 20. века. После низа сликара, великих мајстора, који су се окретали композицијама из националне историје, уследиће уметници који, уз све индивидуалне особености, припадају Европи, свету.

Истинско мађарско сликарство заправо почиње у летњој сликарској колонији у Нађбањи (1896) где су се окупили сликари који су почетком века високо уздигли уметничку разину и препородили сликарство. „Ипак се на крају века одједном збила необична ствар. Композитори су почели да пишу децје песме, сликари су почели да сликају као деца и примитивци. Песници су пошли у народ по надахнуће, у митове и мистерије.” (Б. Хамваш) Један од најзначајнијих из те групе јесте Карољ Ференци (Ferenczy Károly, 1862–1917), заснивач сликарске династије Ференци, који је већ претходно био насликао *Аутопортрет* (1893) којим започиње дубински преокрет. „Два зелена ока која претеће светле из дубоко смеђег простора” (Б. Хамваш). Сликарску осовину настављају Гулачи, Чонтвари, Вајда. Сликари виде свет као карневал, а они су у њему личности које представљају клоновне, лакрдијаше, арлекине, луде, усамљенике, сиромашне духом. И то се види било на аутопортретима, било на портретима и композицијама. На Ференцијев *Аутопортрет* као да се наслањају најбоља дела Лајоша Гулачија (Gulácsy Lajos, 1882–1932): *Спиритисте*, *Чудна шарена поворка прелази преко моста*. А на Гулачија као да се наставља још интензивнија духовна глад у схватању живота, суманутост и мономалијакалност Тивадара Чонтварија (Csontvári Kosztká Tivadar, 1853–1919). Он пише писмо аустро–угарском министру иностраних послова и саопштава му поверљиво како је све у реду, успоставио је лични контакт с Богом и на тај начин спасао ситуацију. А драмска ситуација се види на изузетним делима: *Учитељ из Марока* (потресна варијанта луде), *У Јерусалиму на прилазу Зиду плача* (колективна суманутост и изгубљеност) и, нарочито, у сложеној слици

Карољ Ференци,
заснивач сликарске
династије Ференци

Ходочашће кедровима у Либану. Можда је *Ходочашће* највеће, најсјајније и најзагонетније дело мађарског сликарства уопште: симболична лирска визија света: укрштена митска прошлост са садашњошћу и покушај назнаке изласка.

Свет Лајоша Вајде (Vajda Lajos, 1908–1941) опет је наставак истог света, али је приступ обухватнији. Његово схватање сликарства, уметности уопште, означава заокрет од европског сликарства ка истоку, „икони”, јер је и био инспирисан нашим (византијским) сликарством, чак се преселио у миље Сентандреје. Сlike као што су *Зелена маска кловна*, *Икона*, *Иконични портрет с подигнутим прстима* посматрају гледаоца и ословљавају га; а низ цртежа–слика, као што су *Јагње допола шатирано*, *Јагње с петролејком*, *Јагње обрубљено словима* представљају чудну визуру: увек је присутан симбол јагњета, али не знамо да ли је само симбол страдања или и „златног руна”. И даље модерни израз окренут Истоку, који произилази из иконе. (Можда би наше грађанско, „не–европско” сликарство било такво да није дошло до прекида и конзервирања сакралне иконе која се није могла преобразити у грађанском салону.) Нова линија коју је остварио Вајда имаће свој веома плодан наставак у низу стваралаца, као што су Ендре Балинт (Bálint Endre) *Српска калварија*, *Обред* и Деже Корниш (Korniss Dezső) *Сентандреја са змајем*. Скренемо ли још пажњу на композиције Тамаша Лошонција (Losonczy Tamás) и Ференца Мартина (Martyn Ferenc), на његове слике *Петао* и *Сећање из Ирске* – мађарско сликарство је у пуном замаху и наставља без комплекса паралелан пут са светом.

4.

Особености у самој архитектури су најочигледније. Само, постоји ли национална архитектура, или само с одређеним националним особеностима? Раније је нешто речено о народној градњи кућа у равници, понешто је дугачије у Прекодунављу, Ердељу и на северу земље, зависно од поднебља и традиције. Али постоји архитектура хришћанских цркава и манастира, па онда тврђава, замкова, палата и других јавних грађевина. Врхунац такве градње у Мађарској пада у време ренесансе, владавине краља Матије;

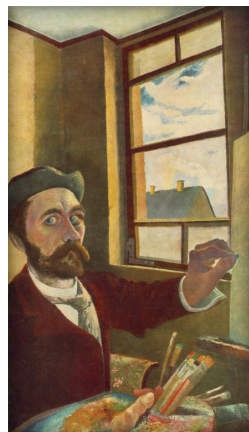

али је то архитектура Европе и њених најбољих заступника, само што је реализована у мађарском поднебљу и ту је настављала да делује и оплемењује. Цела историја архитектуре заправо говори о подвизима који су овде остварени, без обзира одакле су били мајстори. Мађарска је препуна оваквих архитектонских бисера.

Као и у другим областима, Мађари су и у архитектури дали значајне ствараоце и остварили изузетна дела. Помињемо само неколико имена оних који су радили у последњих сто педесет година. У другој половини 19. века најизразитије име је Миклош Ибл (Ybl Miklós, 1814–1891), градитељ више цркви, Опере (Пешта) у неоренесансном стилу, више репрезентативних зграда, па чак и замкова, такође у неоренесансном стилу.

Крајем 19. и почетком 20. века, у доба пред обележавања миленијума од доласка у Карпатски басен, мађарски архитекти, као и други посленици, покушали су да се из Европе осврну и виде Исток, своје корене, и настојали су да укрсте и у архитектури Запад и Исток. Дошло је до израза пребогато, али неумерено украшавања, као и особености крова који подсећа на своје далеко исходиште – источњачке јурте. Препознатљива су по томе сва здања Едена Лехнера (Lechner Ödön, 1845–1914), као и низа његових следбеника.

Осврнувши се према Истоку, Лехнер је видео да народна уметност у својим украсним мотивима показује велику сличност с мотивима Индије и Персије. Тако је он „тражећи национално нашао интернационално, тражећи Азију нашао модерно, актуелно” (Лајош Филеп), па је универзално остварио у националном и национално у универзалном. То је онај стил који је због мноштва орнамената називан и сецесија, иако овај термин само значи одвајање и супротстављање академском стилу. Тада су, у току једне деценије настали Лехнерови зрели и најзначајнији радови. Ево неколико: Музеј примењених уметности (Будимпешта, 1893–96), Геолошки институт (Будимпешта, 1896–99) и блистава и велелепна Поштанска штедионица (Будимпешта, 1899–1901). Због наводног расипништва и скупоће остао је без државне потпоре, али се тај стил ипак одомаћио и његови следбеници су изградили многе јавне грађевине по ондашњој Мађарској. Тако су Марцел Комор (1868–1944) и Деже Јакаб (1864–1932) – обојица Лехнерови уче-

Тивадар Чонтвари пише писмо аустро–угарском министру иностраних послова и саопштава му поверљиво како је све у реду, успоставио је лични контакт с Богом и на тај начин спасао ситуацију.

ници – пројектовали синагогу коју Сегедин није оприватио, али јесте Суботица, где је и реализована (1902), као и још један њихов пројекат Градска кућа, такође у Суботици (1908–10). У исто време у Суботици је стварао архитекта Ференц Рајхл: палата (Палата Рајхл) коју је изградио за себе (1904) једно је од најлепших здања архитектуре тога времена. Цео овај круг архитеката користио је богате могућности фабрике керамике „Жолнаи” (може се видети и у Београду на фасади хотела „Москва”, саграђеног у исто доба).

Карољ Кош (Kós Károly, 1883–1977) је пред Први светски рат прегнантно дефинисао програм: „Основа наше народне уметности јесте средњовековна уметност, основа наше националне уметности јесте народна уметност.” Проучавао је народно градитељство и користио његове елементе, материјале и технологију (тесање и разбарење традиционалних украса). Најзначајнија дела: црква у Зебегењу (1908–11), здања у Зооврту (Будимпешта, 1909–11), црква у Коложвару (1912–13).

У наше време су двојица архитеката одбацила систем који подређује стваралаштво интересима индустријске градње и бирократије. Ђерђ Чете (Csete György, 1937) заступник је органске архитектуре, чији се корени налазе у домаћој традицији и култури. Зато се ослања на традиционалне облике народног грађевинарства, истражује га, зато проучава природне облике као што су дрвеће, цветови, плодови, минерали, који служе као аналогича за формирање облика. Капела с кровом и торњем подсећа на латице цвета, исто као и чарда својим заталасаним кровом. Водоторањ је двостепен: облик цвета мака из којег се издиже чаура (армирани бетон). Грађевина је сакрална било какву функцију да има, подсећа на природне облике који су такође сакрални.

Имре Маковец (Makovecz Imre, 1935) је начинио и корак даље. Пројектовао је робне куће, ресторани, чарде, али је убрзо дошао у сукоб с бирократијом, повукао се у осаму Шумског газдинства и пројектовао шумске кућице, кампинге, видиковце. Потом је урадио низ домова културе за села у разним поднебљима Мађарске. По сопственом признању ипак није стигао до органске архитектуре преко народне уметности већ преко теозофије Рудолфа Штајнера, а тек она га је освестила и довела до народне уметности и народног

грађевинарства. Али још један парадокс: не до националног грађевинарства, него до оних садржаја који су дубљи од националних, до преисторијских садржаја. Све су то мотиви и знаци исте колективне подсвести. Градња је антропоморфна или зооморфна, здање је митски чин, треба се одбранити од нечистих сила. Лични живот је изједначен с архитектонским пројектом.

Препознатљива су Маковецова остварења: увек су то архитектонске визије, било да су само пројекти, било да су реализовани. Свако његово здање представља живо биће које и даље наставља неки свој живот. Павиљон изграђен на Светској изложби у Севиљи (1992. године, поводом 500 година од Колумбовог открића Америке) представља огромну рибу покривену крљушти (очито кит) а леђна пераја су седам стилизованих торњева (завршавају се конфесионалним симболима Медитерана) у које је смештено 14 звона. Изнутра утроба кита, дрвена ребра и кичма. (Накнадно је требало да се у Мађарској, Хајдусобосло, изгради „Кућа звона” у којој би звона „свирала”, али због недостатка новца се одустало, па Маковецов пројекат није реализован.) Евангелистичка црква у Шиофоку (1985) ушушкана у интиму с много дрвета, голих, ољуштених, високих јелових стубова, а испред здања такође јеле које расту и виде се кроз прозоре. Његова капела на гробљу у Будимпешти представља унутрашњост огромног грудног коша, с леве и десне стране су огромна ребра која се дуж таванице уклапају у кичмени стуб. Све од дрвета. У челу просторије симбол: гранато дрво? троструки крст? анђео који полеће? Где смо: у стомаку? у грудима? Чијим: китовим? Подсећање на библијског Јону? Смрт је универзална и достојанствена.

Неколико познатих архитеката је било позвано 1990. године да на локацији Чукаричка падина (Голф II) пројектују своје стамбене зграде. Маковецов пројекат је био велико изненађење. Његова зграда је била испробадана копљима! Тек касније су догађаји у Југославији осветлили овај пројекат. Аутор је наслутио разарања и његова зграда је мученица, као што су многи градови ускоро то и постали. Архитектура, градитељство уопште, увек је пројекција живота, намењена човеку, његовим потребама. Маковецова зграда може да наговести и судбину, живот који се завршава

Препознатљива су Маковецова остварења: увек су то архитектонске визије, било да су само пројекти, било да су реализована.

трагедијом. Одиста, као да нема разлике између живота зграда и људи.

А шта је национална архитектура, треба поновити питање. Маковец јесте Мађар, али је стигао до универзалности.

Спој универзалног и дубинско националног као да је проблем који треба увек решавати. Зато се изнова поставља питање: када је мађарска уметност, било који њен сегмент и она у укупности, постала европска, укључена сасвим у свет? Напуштајући универзални латински језик, ослањајући се на свој национални језик, претходно савладавши и достигавши узоре? Мера универзалног и националног мора да се укрсти и да се остваре изузетна дела која припадају европском кругу по општем приступу, али не занемарују ни дубинске особености народа из којег су поникла. Када је у питању мађарски језик и књижевност остварена на њему, то изгледа прилично јасно. Али када је реч о другим уметностима чије основно средство стварања није мађарски језик? Без обзира на привид, свака грана уметности мора да освоји и изгради свој језик који је специфичан: такав језик је једним делом везан за укупну културу народа у којем дело настаје, дакле та уметност је национална без обзира што се користи универзалним средствима (која није потребно преводити у оном смислу као књижевна дела), а другим делом кореспондира с уметностима–парњацима код других народа. Без таквих укрштаја нема оплодње и нема истински велике уметности. Мађарска култура и уметност су до таквих укрштаја доспели негде око 1900. године. Или, како се обично каже, од тада не касне за Европом, њен су равноправни део.

5.

Хамваш износи занимљиву идеју да је уметност Мађарске временом померала своје тежиште и у одређеним временима поједине њене гране су биле најбољи, најдубљи израз националног духа. Поезији је припадало такво место у 19. веку, музици на почетку, а сликарству средином 20. века. Која је уметност преузела то тежиште у другој половини 20. века? Филозофија? Роман? Филм? Архитектура?

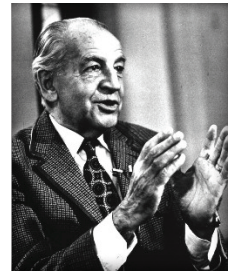
Више пута се могло чути питање: откуд Мађарима тако

добар филм? У таквом питању се крило и велико изненађење неупућених. Одговор је: с истога оног изворишта где су поезија и романи, музика и сликарство... Филм је био изненађење за оне који нису знали претходну мађарску културу нити огроман труд који су у њу улагале генерације талената током векова, да не кажемо током миленијума. С овог становишта филм се може схватити и као синтеза различитих уметности. Још и нешто више: филм је уметност 20. века и кроз његову историју се прелама судбина целог народа, поготово ако је реч о народу који спада у тзв. малобројније.

Филм, нова кафанска атракција, на својим почецима има истоветно полазиште као и у другим земљама Европе: Мађари не касне. Али је дуг пут од филма као атракције до филма као уметности, код Мађара опет као и код свих других народа. После првих пројекција започеће и производња, али ће се сачувати мало тада произведених немих филмова (1914–1927). И поред свега, занимљиво је да су филмови прављени за време Првог светског рата, па и за време кратковеке Комуне, која је посветила нарочиту пажњу новој уметности и окупила њене напредне поклонице. Али је доласком Хортија извршен „покољ” свих дотадашњих филмова, јер су били напредни и „терористички”, зато су и спаљени. Тиме је брутално заустављен развој филма, а најзначајнији ствараоци су се распршили по свету; међу њима су Михаљ Кертеcs (Kertész Mihály – Michael Curtis), један од доцнијих водећих холивудских режисера, и Шандор Корда (Alexander Korda), доцније веома значајан енглески редитељ и филмски индустријалац. Филмови ће се и даље производити у Мађарској, али треба да прође доста времена да би се залечио ужасан лом.

Први, прави, истински велики филм остварен је у Мађарској тек 1941. године: *Људи са снежних падина*, редитеља Иштвана Сеча (Szóts István, 1912–1999), према књижевном делу Јожефа Њиреа. Али и око овога филма су се сплеле околности које су у крајњој линији биле неповољне. Филм је добио велику награду венецијанског филмског фестивала (1942). Ипак је режисер нападан од десничара, и више није имао прилике да снима за време рата. Па ипак, после рата су га дочекале оптужбе левичара да му је филм награђен од Мусолинијеве Италије. Прекинута је једна изузетна аутор-

Први, прави, истински велики филм остварен је у Мађарској тек 1941. године: *Људи са снежних падина*, редитеља Иштвана Сеча.

ска каријера, као и свих оних који су се срећно окупили и остварили истински значајан филм. Мађарски филм ће тек двадесет година касније, шездесетих година, добити ауторе таквог стваралачког потенцијала (Јанчо, Фабри, Мак, Сабо...) и постићи таква признања у свету.

И сама даља судбина Иштвана Сеча је карактеристична. Нови филм ће моћи да сними тек 1947. године, *Песма са житних поља* (према роману Ференца Море), па и поред значајног остварења опет ће бити одстрањен, и нови филм снима тек 1956. године, *Који од деветорице?* (према новели Мора Јокаија), опет мук. Ове паузе тачно одсликавају време.

После Другог светског рата Мађарска је припала руској сфери. Земљу је требало обновити, извући из пустоши рата. Али ће ускоро (1948) завладати стаљинизам који ће се у свом најсуровијем виду окончати тек револуцијом 1956. године. Интервенцијом совјетских група револуција ће бити угушена у крви; председник владе Имре Нађ је осуђен на смрт и погубљен; терор и прогони ће потрајати још извесно време. Опет ће приличан број Мађара напустити земљу и наћи се у емиграцији. Као и увек, у револуционарним догађајима ће учествовати велики број стваралаца и уметника, нарочито писаца, па ће репресалије и њих дубоко погодити. После ових крупних и трагичних догађаја опет ће завладати „нагодбењачка” атмосфера и једно време ће Мађарска бити „највеселија барака” у логору Источне Европе.

Све се то огледа и у историји филма. После Другог светског рата опет ће започети снимање филмова, биће и успешних остварења (Геза Радвањи *Негде у Европи*, 1947), али ће и филмове, као и остале уметности, гутати шематично приказивање свега, као захтев стаљинистичке идеологије. Отопљавање ће се наставити почетком шездесетих година, и то пре свега и понајвише у филму, много мање у другим уметностима. Парадоксално је, али филм се донекле измакао идеолошкој контроли: оно што је било незамисливо у позоришту или у књижевности, остваривало се на филму. Наиме, филмски ствараоци су успели да обезбеде да се снимају филмови, па тек потом да се о њима расправља: тако су настајала дела, иако су нека потом била забрањена за приказивање. Филм је постао уметност која се производи за иностране фестивале као доказ

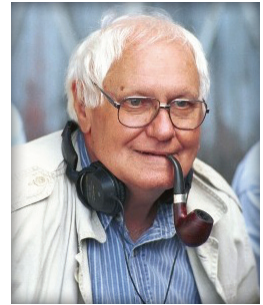
да слобода стваралаштва ипак постоји.

Педесетих година јављају се нови ствараоци, међу њима је најзначајнији, по назнакама и новим могућностима, Тамаш Банович (1925) који је најпре снимио низ кратких филмова о мађарским фолклорним играма, а први његов играни филм завршио је у бункеру (*Краљевство срушено кијањем*, 1956), јер је нескриверна алузија на диктатуру. Следећи филм је могао да сними тек 1964. године: *Вечита игра* (музика Тихомира Вујичића), легенда о девојци која је зачарана и цео живот мора да проживи играјући.

Режисери Фабри и Мак, који стварају у то доба своје прве велике филмове, имали су више среће. Золтан Фабри (1917–1994) године 1956. снима филм *Професор Ханибал* (по роману Ференца Море), а потом дела *Ана* (1958, по роману Дежеа Костолањија), а нешто касније *Дечаџи Павлове улице* (1968, по роману Ференца Молнара). А Карољ Мак (1925) године 1958. снима филм *Кућа подно хриди*на – камерна драма о томе како се тешко ослободити прошлости и рата. Касније ће, поред других, остварити и филм *Љубав* (1970, по делу Тибора Дерија) – револуција 1956. године преломљена кроз судбине осуђеника и две жене, мајке и супруге.

У мађарском филму шездесетих година јавља се цело сазвежђе великих филмских стваралаца: Миклош Јанчо, Андраш Ковач, Иштван Гал, Иштван Сабо, Петер Бачо... Мађарска годишње произведе двадесетак играних филмова; многи режисери имају среће и раде континуирано и из године у годину снимају филмове. Тек примера ради, 1971. године, у продукцији од двадесет играних филмова налазе се и следећа остварења: Золтан Фабри *Мравињак*, Петер Бачо *Садашње време*, Миклош Јанчо *Још народ моли*, Золтан Хусарик *Синдбад*.

Најпознатији и најуспешнији редитељ овога периода јесте Миклош Јанчо (Jancsó Miklós, 1921), његова најзначајнија остварења су: *Развезивање и везивање*, 1962; *Људи без наде*, 1965; *Звезде, војници*, 1967; *Тишина и крик*, 1968; *Сјајни ветрови*, 1969. Јанчо је „западну” обнову филмског језика стваралачки срећно повезао с „источним” проблемима Мађарске, вели један истраживач. Хаос и бесмисао живота, непрекидно мотање у круг на маленом простору у филмовима М. Јанчоа ипак налази нов смисао.

Најпознатији и најуспешнији редитељ овога периода јесте Миклош Јанчо

И раније је за мађарски филм било карактеристично да се служио књижевним делима, али су на тој основи настајали и добри филмови и пуке илустрације познатих књижевних дела. Невероватно је колико је дела мађарске књижевности доживело екранизацију! Али значајни, чак изузетни филмови су настајали ако су се уз режисере, који су се истрајно и стваралачки изражавали филмом, јављали и истински писци, било да су њихова дела само исходиште за будући филм, било да су режисери почели да раде у тандему са својим писцима–сценаристима. Такав стваралачки тандем чине, на пример, Миклош Јанчо и романијер–сценариста Ђула Хернади.

Пример Золтана Хусарика (Huszárik Zoltán, 1931–1981) такође је карактеристичан. Иако је из политичких разлога на самом почетку одстрањен и није могао да снима, он је ипак остварио свој свет у пет краткометражних филмова и два играна (*Синдбад*, 1971; *Чонтвари*, 1979), прерана смрт га је омела да оствари више значајних филмова. Али и у оваквом опусу видљив је његов поступак који се, можда, изразитије и лакше запажа него код других режисера. Хусарик полази од књижевног дела (приповетке и романи Ђуле Крудија о Синдбаду), али само као материјала инспирације; дубински се користи делом писца остварујући сасвим ново, готово неухватљиво дело. Хусарик није заробљеник изузетног књижевног дела, већ творац новог дела инспирисаног претходним остварењем. Његов први играни филм означава и његов уметнички врхунац; више је него свет великог писца Ђуле Крудија. Још је сложенији однос у филму *Чонтвари*, јер је велики сликар само инспирација од које се полази, али је преко његове симболичне судбине лудила, пројектована судбина глумца који је требало да игра улогу сликара (али је извршио самоубиство). Резултати су увек изузетни, неочекивани, филмови доносе необична укрштања, дуплирања, мултипликовања различитих уметности, филм као медиј синтезе у којем се остварује могућност дубинског укрштања.

Петер Бачо (1928–2009), познат и као сценариста, режирао је низ филмова, али је најзапаженија његова сатира *Крунски сведок* (1969) који је готово десет година био забрањен; снимио је и наставак (1994).

Нису безначајна ни остварења у области анимираног

филма. Треба нарочито истаћи Марцела Јанковича (1941) који је остварио низ кратких цртаних филмова према мотивима народних бајки. Али је он реализовао и први мађарски целовечерњи анимирани филм *Витез Јован* (1973), према познатом епу Шандора Петефија, модерно, бајковито, изузетно остварење.

У међувремену је и у Мађарској, као и у другим тзв. социјалистичким земљама, дошло до преокрета (година 1989). Одржани су први вишестраначки избори, али је опет искрсло старо, вишевековно питање: како се укључити у Европу, а не изгубити национални идентитет; како сачувати нацију и државу, а укључити се у Европу.

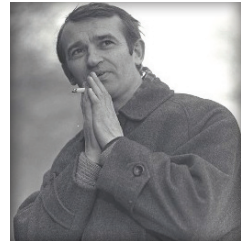
Замах који је мађарски филм добио шездесетих година као да не посустаје. Низ нових режисера наставља континуирано да снима, формула о укрштању више уметности и даље даје значајна филмска остварења (Марта Месарош, Геза Беремењи, Петер Готар, Андраш Јелеш...).

XVIII На крају миленија: Хамваш

Мађарска емиграција је увек имала значајне писце као неку врсту противтеже. Један од таквих јесте и Шандор Мараи (1900–1989) који је значајан романијер, али је још снажније деловао својим моралним ставом. Иако је већ између два рата био значајан и остварен писац, увидео је да у стаљинистичкој Мађарској не може да опстане лични интегритет писца, емигрирао је (1948) и наставио до краја живота да пише, романи, дневнике. Његово дело улази у мађарску књижевност тек после његове смрти и после политичких промена. Његов дуги и истрајни *Дневник* (1943–1989) претвара се на наше очи у једно од најзначајнијих дела 20. века; мада је одиста написан у облику кратких дневничких бележака, *Дневник* се преображава у роман.

Али је и у самој Мађарској био приличан број „унутрашњих емиграната”, људи који су остали у земљи, али нису могли да објављују своја дела, јер су били на разним списковима забране. Данас су разлози забране већ неразумљиви, али су недавно ефекти још били катастрофални.

Један од тих забрањених писаца био је и Бела Хамваш (Hamvas Béla, 1897–1968), филозоф, есејист, романијер. Од

Хусарик није заробљеник изузетног књижевног дела, већ творац новог дела инспирисаног претходним остварењем.

1948. године па све до смрти није могао да објави ни једно једино словце. Па и поред свега, исписао је своје дело, једно од најграндиознијих дела 20. века, не само у Мађарској. То је мислилац који заправо као и да није Мађар, мада је израстао из мађарске културе и сва је своја дела написао на мађарском језику; он подсећа на културни круг средњоевропејски, али му је заправо претесна и Европа. Хамваш, велики зналац европске филозофије и науке, успео је да споји Европу и Азију, значи цео свет, и да начини јединство, целину, у коју је укључено цело човечанство. Због тога је најбоље рећи за њега да је мислилац и писац целокупног човечанства, израстао из мађарске, европске културе, али је својом имагинацијом и великим знањем обухватио цео свет. Његовом делу нису потребна тумачења из перспективе Мађарске, нити објашњења са становишта Европе или Азије, грандиозно дело се уздиже до космичког нивоа.

Бела Хамваш је преузео идеју Ренеа Генона: у свим древним, светим књигама човечанства видљива је истоветност, што онда значи да је некада човечанство било јединствено. Развијајући даље ту идеју, настала су његова капитална дела *Scientia sacra* (Свето знање, Духовна баштина древног човечанства), роман *Карневал*, тротомна књига есеја *Патам*, као и низ других дела која су већ доступна и полако освајају свет. Ускоро ће и свет открити једног од највећих духова човечанства нашег доба. На почетку двадесетог века Мађарска је дала свету великог песника Е. Адија, а на крају века великог есејисту, романијера и мислиоца Бела Хамваша.

Цео двадесети век у Мађарској могао би се посматрати преломљен кроз судбину и дело две личности мађарске мисли и културе. Марксистички филозоф Ђерђ Лукач (Lukács György, 1885–1971) и Бела Хамваш су заправо паралела, мада антиподи, представници две потпуно другачије струје, а обе су се реализовале у истом веку. Млади Лукач, на самом почетку, пред Први светски рат, велико је обећање и најављена могућност, али ће се он током самог рата приклонити комунистичкој струји и неће остварити најављену универзалност заједничког духа човечанства; делиће јединствени свет на напредне и конзервативне духове. Нешто млађи Бела Хамваш, који се нашао под идеолошким ударима старог Лу-

кача, као да ће наставити најаву младог Лукача и, под веома неповољним условима, остварити непоновљиво и велико дело о човеку и његовом послању на земљи. Хамваш је дух огромног формата: његове идеје треба проучавати, али се он као личност готово и не може рационално објашњавати.

Сви народи воле да наводе шта су све они дали свету и човечанству, почев од науке па до уметности. Па и Мађари су, иако мален народ у Европи, дали свој значајан допринос човечанству. Ако се то посматра, рецимо по нобеловцима, онда је број Мађара нобеловаца веома велики, чак тринаест (Филеп Ленард, Роберт Барањ, Рихард Жигмонди, Алберт Сент-Ђерђи, Ђерђ Хевеши, Ђерђ Бекеши, Јене Вигнер, Денеш Габор, Јанош Полањи, Ели Визел, Ђерђ Олах, Јанош Харшањи). Али је исто тако занимљиво да су мађарски нобеловци већином само пореклом из Мађарске, а остварили су се у свету. Изузетак су само двојица. Алберт Сент-Ђерђи кога је министар културе позвао (1930) да се врати у домовину да би организовао научни рад на Универзитету у Сегедину, где је онда Сент-Ђерђи открио и витамин Ц, довољно материјала за истраживање нашао је у паприци, за што је 1937. године добио Нобелову награду. Имре Кертес (Kertész Imre, 1929), романисијер и есејиста, први је мађарски нобеловац за књижевност, а награду је добио 2001. године. (А и он живи у Немачкој и у Мађарској, немачки издавачи су га предложили за Нобелову награду.) Преживео је Аушвиц и холокауст, али га је тај доживљај толико обузео да заправо када год пише, пише о холокаусту, било да су то романи или есеји, два жанра у којима је велики мајстор. Захваљујући њему знамо за многе димензије страдања које су неисцрпне у 20. веку. Први роман *Бесудбинство* (1975) говори о дечаку који је доспео у логор; последњи роман, *Обрачун* (2002), пак о човеку који је рођен у логору, преживео страхоте, постао писац, али ће касније, у зрелом добу извршити самоубиство.

Поред њих, Мађарска је дала свету изванредне уметнике чија дела и данас изазивају дивљење и настављају стваралачки да утичу на човечанство. Довољно је да за двадесети век останемо код имена великана: Ендре Ади, Бела Барток, Бела Хамваш, Лајош Сабо...

Најзначајнији Мађари који су остварили велико дело, било научници, било уметници, свесни су укрштаја који у

Хамваш је дух огромног формата: његове идеје треба проучавати, али се он као личност готово и не може рационално објашњавати.

њима по природи ствари постоји. Шандор Карачоњ је записао: „Посао нас Мађара је да свој азијски садржај умемо да остваримо у европској форми”.

А Золтан Кодаљ је још изразитији: „За једну нас руку још држи Татарин–Ногај, Вотјак, Черемис, за другу Бах и Палестрина. Можемо ли да обухватимо ове далеке светове? Умемо ли да између културе Европе и Азије не будемо само скела која се батрга овамо–онамо, него мост и, можда, с обе стране повезано копно? Овај задатак био би довољан за нових хиљаду година.”

Барток је једном записао: „Домовина је светиња. Али је још већа светиња човечанство.” Савремени романисти Петер Естерхази пак наглашава: „Али не постоји мађарских Десет заповести.” Да ли то значи да напуштамо уско национални (локални) оквир и враћамо се универзалним вредностима човечанства, или то само виде велики умови 20. века? Или је мисао Лајоша Филепа одувек важила: „Универзално и национално су корелативни појмови.”

XIX Епилог

1.

Говоримо не само о томе шта једна култура има и може да даје, први критеријум, него и шта друга култура може и уме да прими, нови критеријум. Ваљда не постоји народ који нема шта да понуди другима, али има много оних који не умеју да виде, открију и приме. Две културе, чак и суседне, могу бити у таквом раскораку да у једном тренутку не примају постојеће вредности, а у следећем тренутку могу и да их открију и да их приме и да буду плодотворне. По неком закону спојених судова: прелива се само ако за то постоје глобални услови.

Како су Срби прихватили мађарску књижевност током последњих сто педесет година? Вредности је било, видели смо, а да ли су откриване и коришћене?

У другој половини 19. века Срби су, пре свега Срби у Угарској, ношени истим таласом националног развоја, имали у Мађарима узор за формирање националних институција (Академија наука, Национално позориште... Матица српска, Српско народно позориште...), али и за подстицај културе,

уметности, пре свега неговање језика и књижевности. Превозимају се вредности које су потребне, којих нема, бар не довољно.

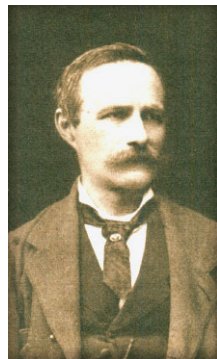
И Срби су преводили мађарску књижевност, најбоље мађарске ствараоце. Ускоро после слома револуције започело је превођење Петефија. И то нико други него Јован Јовановић Змај, и песме и *Витеза Јована*, а наставили су други преводиоци, па је Петефи постао и познат и омиљен песник у новој култури. Готово да нема песника, било да је знао мађарски или није, који није покушао да преведе макар једну Петефијеву песму.

Змај је превео и Арађеву трилогију *Толди*, а преводио је и баладе. Опет су други наставили па је и Арађ био познат и цењен у српској култури. Поготово ако се зна да је Змај своје преводе објављивао заједно са својим песмама у сабраним делима: песници које је преводио нашли су се у јавним и домаћим библиотекама а да многи читаоци нису ни водили рачуна да су то преводи, све је то од исте руке и из исте главе великог националног барда.

И Мадачеву *Човекову трагедију* такође је превео Змај, касније су настала још два превода. Дело је веома цењено, али по природи својој није могло да има широку читалачку публику.

И четвртог мађарског великана, Јокаија, преводио је Змај, али веома мало, тек на самом почетку. Приповетке Јокаијеве, потом и романе, најпре је преводио Змајев пријатељ Антоније Хаџић, а наставили многи преводиоци. Од 1857. до 1914. године библиографија броји 249 јединица превода Јокаија; од тога су 24 књиге, и то 12 романа и 12 збирки приповедака. Колико је Јокаи био омиљена лектира види се и по томе да нема српског часописа који није објављивао његове приповетке или романе у наставцима. Када је објављен роман *Златан човек* (Београд, 1885), одмах потом је (1887) у Народном позоришту изведена драматизација романа. А поводом педесетогодишњице Јокаијевог књижевног рада, краљ Александар Обреновић је 1894. године одликовао популарног писца орденом „Светог Саве с великим крстом”, значи признањем којим се одликују само националне величине.

После Првог светског рата долази до промене укуса:

И Срби су преводили мађарску књижевност, најбоље мађарске ствараоце. Ускоро после слома револуције започело је превођење Петефија. И то нико други него Јован Јовановић Змај.

пажња је усмерена према западној Европи, она је узор у сваком погледу. И тако ће остати и до краја Другог светског рата. А после рата долази до нове, насилне промене укуса: узорци су идеолошки усмерени – совјетски писци. Тек нешто касније два ће мађарска писца имати значајну улогу и тираже. Шездесетих и седамдесетих година биће објављиван Лајош Зилахи: његове књиге ће чак достићи 72 издања, а у том броју су и *Изабрана дела* у 10 књига. Зилахи је један од комерцијално исплативих писаца који се штампа и доштампава, јер га прихвата широка читалачка публика.

Други мађарски писац чија су дела превођена и објављивана био је Ђерђ Лукач, а разлози су били идеолошки.

Ни један други мађарски писац није имао нарочитог успеха, мада су превођена и објављивана поједначна дела многих аутора.

2.

Велики мађарски писци друге половине 19. века оставили су трага, имали своју широку рецепцију у српској култури, и сваки заслужује да се о њему расправља. Неки од њих су осветљени и монографски (Петефи, Мадач), о другима су објављене библиографије и студије. Они су постали неодвојиви део српске културе.

Али није никада било таквог случаја у српској култури који би се могао упоређивати с интензитетом концентричне рецепције какву има Бела Хамваш код Срба. Зато треба говорити управо о Бели Хамвашу.

Живот дела Беле Хамваша започео је објављивањем превода његовог есеја *Дрвеће* 1980. године (*Летопис Матице српске*), уследиће цео низ есеја и целовитих студија по листовима и часописима као и на радију. Од 1980. до 1993. године објављено је 68 библиографских јединица, два посебна броја часописа испуњена његовим делима; међу тим преводима су и пет целовитих наслова (*Криза света*, 1989; *Unicornis*, 1990; *Филозофија вина*, 1990; *Тајни записник*, 1991; *Фрагмент о теорији романа*, 1991) У Београду је 1991. године одржан округли сто *Ко је био Бела Хамваш?*, а прва самостална књига је објављена тек 1993. године, избор есеја под насловом *Хиперионски есеји* (Матица српска, Нови Сад; рецензенти:

Божидар Ковачек и Беата Томка). Настављено је објављивање по листовима и часописима, па је до данас објављено још 29 дела у посебним књигама, сва његова значајнија дела која су објављена и на мађарском. Чак је преведена и објављена његова *Антологија хумана*, избор текстова од старог Египта до наших дана (превод с мађарског!), као и књига његових изабраних мисли под насловом *Хамвашев бревијар* (2001). У припреми је и објављивање сабраних дела, укупно 50 слова; поред наслова објављених у Мађарској овај пројекат обухвата и избор од десет књига есеја и приказа објављених по листовима и часописима од 1919. до 1948. године.

Уз поменути одзив на округлом столу када је настало девет текстова, до сада је написано већ преко 200 текстова о Бели Хамвашу. Објављена је и прва књига из серије о рецепцији Беле Хамваша (*Границе ишчезавају, зар не?* Књига прва: *Улазак*, Београд, 1999), а следећих довршених 15 књига чекају на објављивање. Већ је објављена и прва самостална књига о Хамвашу (Слободан Мандић: *Сентандрејске баите*, Зрењанин, 1999). Први дипломски рад је одбрањен у Београду, тема *Хамвашева критика науке* (Александар Пашко, Катедра за филозофију Филозофског факултета). Одбрањен је и први магистарски рад на Катедри за мађарски језик и књижевност, Моника Бала: *Рецепција превода Невидљивог збивања и Филозофије вина у српској култури*.

Откуд у тако кратком периоду (1980–2004) толико интересовање за једног страног писца, које се не може упоредити ни с једном досадашњом рецепцијом у српској култури?

Крајем 20. века човечанство се још једном нашло на прелому: стари систем вредности, онако како је функционисао у животу, доживео је крах, правих ослонаца нема, не виде се, генерације су се нашле у ћорсокаку, нарочито млади. То у појачаном мери важи за Србе који су додирнули дно хаоса.

Хамваш на новим основама нуди прецењивање и пут ка новим оквирима. Не значи да је он једини и да нема мислилаца који су му слични. Али је Хамваш обухватио јединствен свет, целину човечанства, а дело му је исписано веома читљиво и примамљиво. Веома је потребан у овом тренутку зато што нуди оквири и могућности за следеће векове. Читаоци га откривају за себе, нарочито млађе генерације, јер у њему виде ослонац после рушења и пада досадашњег система вредности.

Хамваш је обухватио јединствен свет, целину човечанства, а дело му је исписано веома читљиво и примамљиво.

Хамваш није сам, ни у свету, ни у Мађарској. Хамваш је мислилац који повезује ствараоце и открива постојеће а потиснуте линије другачијег промишљања човека и живота.

Али се мора запазити да сличне вредности постоје и другде, само их треба запазити и прихватити. Зар овај двадесети век нема нешто веома слично у Румунији? Довољно је навести имена: Елијаде, Сиоран, Нојка, Бранкузи... А други народи с ових простора?

Чак имамо разлога да се на нов начин упитамо: какав је смисао мађарског пута из Азије до Паноније? Без обзира на доприносе које су Мађари дали човечанству, средином 20. века и у његовој другој половини, стасала је генерација која је понудила нов, другачији смисао, не само својим сународницима, него и човечанству. Када ће човечанство моћи да прихвати њихову мисао, друго је питање; ова генерација је и у најнеповољнијим условима остварила своје дело које се нуди другима, очекује своје откриваче. Није ли можда у томе смисао доласка Мађара у Европу?

Треба навести неколико истакнутих имена. Уз Белу Хамваша то су: мислиоци Лажош Сабо (Szabó Lajos, 1902–1967), Бела Табор (Tábor Béla, 1907–1992) и Нандор Варкоњи (Várkonyi Nándor, 1896–1975); сликар Лажош Вајда (Vajda Lajos, 1908–1941); песник Шандор Вереш (Weöres Sándor, 1913–1989); писац Шандор Марай (Márai Sándor, 1900–1989); правник Иштван Бибо (Bibó István, 1911–1979); историчар уметности Лажош Филеп (Fülep Lajos, 1885–1970)...

Можда би најкраће представљање ове необичне скупине снажних и остварених личности била мисао Лажоша Сабоа: „Није Бог антропоморфан, него је човек теоморфан.” Не борба за опстанак, већ човек као стваралац, микротеос.

3.

Навикли смо се на познату формулу како мањине повезују народе, државе, културе; што и није нетачно. Али треба запазити и – у најмању руку – чудне појаве. Генерација стваралаца о којој је реч била је потиснута и остала на рубу главног тока у Мађарској; треба да прође поприлично времена, по свој прилици деценија-две, па да глад за западним вредностима дође на своју нормалну меру и да се тек тада запазе

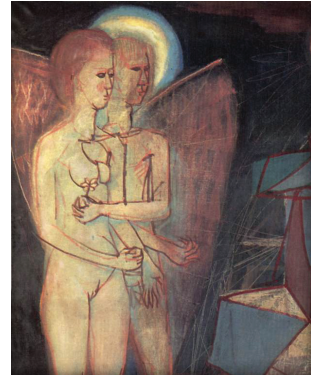

и своје домаће вредности. Али матична култура одређује хијерархију вредности и Мађари у Војводини нису у стању да виде ове занемарене и потиснуте вредности. Као што их углавном не интересују наше вредности у књижевности, већ су окренути готово искључиво вредностима мађарске књижевности, по уобичајеној хијерархији вредности.

Ма колико Хамваш (и поменута генерација) имао дубоки значај за Србе, што се већ сасвим јасно испоставило, мањински Срби из Мађарске су окренути српској књижевности и култури, што је разумљиво, али не примећују вредности мађарске књижевности и културе из свога окружења, чак као да се бране од тих вредности.

Колики треба да буде напор отворености да бисмо дозволили да нам друге културне вредности буду потребне и да нам присно испуњавају живот?

Био сам затечен када сам упозорен ко су код нас два најприлежнија посленика која се истрајно баве мађарском културом: Божидар Ковачек, родитељи Босанци и сам је рођен у Босни, дакле дођош; и моја маленкост, родитељи колонисти из Херцеговине, истина, ја сам већ рођен у Бачкој. А где су

Лајош Сабо: „Није Бог антропоморфан, него је човек теоморфан.“

